

פרק שמיני

פליטי הפלישה

"כל אדם המסוגל לשאת נשק לא יתקבל בארצות

ערב"

לכאורה, פלישת צבאות ערב והמפנה הזמני שחוללה במהלך המלחמה היתה אמורה לבלום את גל הבריחה ואף להשיב ארצה חלק מן הבורחים. ואכן, עשרה ימים לאחר הפלישה החליטה הוועדה המדינית של הליגה הערבית שמדינות ערב תיתנה מחסה לפליטים פלסטינאים "בתנאי שהפליטים יהיו רק תינוקות, נשים וזקנים. כל אדם המסוגל לשאת נשק לא יתקבל בארצות ערב, וכל מי שיימצא מהם יוחזר לפלסטין".¹

קל היה להחליט החלטות כאלו וקשה יותר היה לבצען. שופרות התעמולה הערבים אמנם הלהיבו את הציבור בימים הראשונים לאחר הפלישה בידיעות על ניצחונות מפליגים של חילות המשלוח ועל תבוסתם הניצחת של היהודים, אך בני השכבות העירוניות המבוססות, שהיו ראשונים לעזוב את גבולות ארץ-ישראל, לא גילו התלהבות לשוב לארץ מוכת המלחמה קודם שתתבררנה תוצאותיה לאשורן. ההמונים המפוזרים — עירוניים, כפריים ובדווים — שנמלטו מפני הקרבות ללב הארץ, לעבר-הירדן, לסוריה וללבנון, עוד לא התגברו על פחדיהם. ההנהגה הפלסטינית מכל הגוונים אמנם קראה להם לשוב ארצה, אך לשווא.

"בארצות ערב", ציינה סקירה של ה"ש"י שבועיים לאחר הפלישה, "הולך וגובר הלחץ על הפליטים הארצישראלים למען יחזרו ארצה. מגבילים את תנועתם, דורשים מהם שיתגייסו, ואינם זוכים לאהדה מתאימה לפליטי חרב".² ואכן, לאחר הפלישה הפעילו השלטונות בלבנון לחץ חזק על ערביי עמק החולה שנמלטו לכפרי הגבול בדרום המדינה לעזוב את לבנון ולשוב לבתיהם. לחץ זה, יחד עם השמועות על ניצחונות הצבאות הערבים והמצב הכלכלי הקשה של הפליטים אכן הביאו לחזרתם של ערבים רבים לעמק.³

עם הפסקת האש והופעת הלגיון — ואחריו חיל המשלוח העיראקי — בעיירה קלקיליה שבו גם תושבי העיירה, שנמלטו ממנה בעת הקרב בכפר-סבא הערבית ב-12-13 במאי. ואולם, החזרה היתה חלקית בלבד: "עד עתה חסרים עוד כ-2,000 תושבים, רובם נכבדים המתגוררים בשכם... אין ביטחון שיחזרו לעיר." הסיבה העיקרית שעכבה את חזרת התושבים היתה המצב הכלכלי

¹ החלטות הוועדה המדינית של הליגה הערבית מ-26 במאי 1948, והסקירה "ארץ-ישראל בשידורים הערביים" מ-5-6 ביולי 1948 (אצ"מ, תיק S 25/9047).

² הסקירה "בציבוריות הערבית" מ-28 במאי 1948 (א"צ, 49/504/4944).

³ דו"ח של "צורי/דורי" (בנימין שפירא) לטנא/ע מ-21 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/128).

הקשה בעיירה וחוסר היכולת לקצור את השדות. בכפר הגדול טירה בשרון, שהתקפה עליו נהדפה ב-13 במאי, נותרו גברים-לוחמים בלבד.⁴ בשני אזורים, בדרום ובגליל המערבי, לא השתנתה מגמת הבריחה והיא נמשכה גם לאחר הפלישה. במשך שבועיים, עד הגעתם של המצרים לאשדוד, היתה חטיבת **גבעתי** חופשית לעסוק בכיבוש הכפרים הערבים שנותרו בגזרתה. בציפייה להתנגשות הקרובה עם הצבא המצרי המתקדם לאורך החוף, לא נטלה החטיבה סיכונים וכבשה את כל הכפרים. בדרך כלל נטשו הכפריים את בתיהם לפני בואם של החיילים היהודיים ועברו לכפרים הגדולים יותר הסמוכים לצירים שדרכם היו המצרים צפויים להגיע — כמו יבנה, קובייה ומסמיה אל-כבירה.⁵ הרישומים בתיק הכפר זרנוגה (כפר גבירול) ליד רחובות מלמדים על התהליך:

18.5.1948 — חלק ניכר מן הכפר פונה מתושביו. עזבו המשפחות העשירות, ונשארו עשרות גברים מזוינים וכמה משפחות עניות. המוח'תארים... עזבו את הכפר. הכפר אינו מבוצר והשמירה בו אינה סדירה...

30.5.1948 — הכפר נכבש על-ידי כוחותינו ביום 27.5. תוך הפעולה נהרגו 6 מבני הכפר. הוחרמה כמות נשק קטנה ורימונים, ונלקחו 22 שבויים מבני הכפר.⁶

בניגוד לתקופה שקדמה לפלישה, פעולותיה של **גבעתי** ערב ה-15 במאי ובשבועיים שלאחרי התכוונו מלכתחילה לסלק את האוכלוסייה הערבית מכפרים סמוכים ליישובים יהודיים או לצירי התנועה הראשיים. גירושים אלה נחשבו חיוניים לנוכח האיום המצרי המתקרב. הם נועדו לשלול מן המצרים חופש תנועה ושליטה בצירים, ובסיסים-בכוח בסמוך ליישובים יהודיים שמהם יוכלו אחר-כך להתקיפם. חיילי **גבעתי**, כמו אלה של חטיבות צה"ל האחרות שהיו במקורן טריטוריאליות, שירתו ולחמו בקרבת יישוביהם ובתיהם. לאחר שישה חודשי לחימה הם ראו בשכנים הערבים גיס חמישי פעיל ומסוכן של הצבאות הפולשים. הקצינים והחיילים ראו בגירושם של הערבים צעד הכרחי מבחינה צבאית ומוצדק מבחינה מוסרית. בדו"חות שכתבו לאחר הפעולות לא ניסו הקצינים והחיילים להסתיר או לטשטש את יחסם הקשוח לאוכלוסייה האזרחית, פשוט מכיוון שהאמינו כי יחס זה היה ראוי ונחוץ בנסיבות שהיו קיימות בזמן ובמרחב. בעת-ובעונה אחת עם ההתקפה הכושלת על הטור המצרי באשדוד, כבשה **גבעתי** את יבנה. תושבי המקום והפליטים שהתקבצו לעיירה מן הכפרים הקטנים יותר שבסביבה ברחו דרומה לעבר עזה. ערב ההפוגה הראשונה כבשה **גבעתי** את הכפר ג'וליס, בעורפו של קיבוץ נגבה, ואילו חטיבת הנגב הרסה כפרים אחדים דרומה משם, בהם כאלה שפוננו לפני הפלישה והתושבים חזרו אליהם

⁴ דו"חות של "תירוש/אלון" (רחביה ורדי) מ-24 במאי 1948 על הכפר טירה (את"ה, תיק 105/227) ומ-19 ביוני 1948 על המצב בקלקיליה וסביבותיה (שם, שם).

⁵ רישומים מ-16-18 במאי 1948 בתיק הכפר מע'ר (את"ה, תיק 105/134), דו"ח של "דורון/אליצור" לטנא/ע מ-17 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/91), דו"ח של "דורון" לגבעתי מ-25 במאי 1948 (שם, שם) וסיכומים יומיים של טנא/ע מ-23 ו-27 במאי 1948 (א"צ, תיק 1/57/810). כן ראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 175-178.

⁶ רישומים בתיק הכפר זרנוגה (את"ה, תיק 105/134).

לאחריה. רוב פליטי הדרום התקבצו בשלב הזה בעיירה מג'דל, ומספרם שם עלה לקראת ההפוגה ל-30,000 נפש.⁷

בכפרים שנכבשו לא הושאר חיל מצב, וכדי למנוע את שיבת התושבים הם נהרסו או נשרפו מייד לאחר הכיבוש על-ידי הגייסות אם מדובר היה בסוכות וחושות, או כעבור שבועות מעטים ועל-ידי גורמים שונים (יחידות מתאמנות, הקרן הקיימת, יישובים שכנים) אם מדובר היה במבני אבן עמידים יותר שלהריסתם היה צורך בחומרי נפץ או בציד מכני הנדסי. ההריסה השיטתית החלה עם ראשית ההפוגה הראשונה בכפר מע'אר שלייד גדרה ובדרך זו נהרסו גם קובייבה וזרנגה שלייד רחובת.⁸

שלא כקודמיהם, שנמלטו בספינות ובכלי-רכב לערי מקלט בארץ ובארצות השכנות, הפליטים שלאחר הפלישה נידונו לחיי נדודים וסבל ממושכים בין הקווים ורק לקראת תום המלחמה הסתיימו נדודיהם באחד ממחנות הפליטים בגדה המערבית או ברצועת עזה. פייסל ח'ורני, ילד ממסמיה, שנכבשה בתחילת קרבות עשרת הימים, תיאר כעבור חמישים שנה את נדודי משפחתו ומשפחות אחרות: בתחילה לכפר דיר אל-דרבאן (בין תל אל-צאפי לעג'ור), שם שהו בתקופת ההפוגה השנייה, ולאחר שנכבש דיר אל-דרבאן — לבית ג'וברין, שם נקלעו לקרבות בין צה"ל לבין הצבא המצרי. בשלהי מבצע **יואב** באוקטובר 1948 נדדו פליטי מסמיה, יחד עם פליטים מכפרים אחרים ותושבי המקום, מבית ג'וברין לגב ההר ושוכנו לבסוף במחנה פליטים ליד חברון, משם הגיע חלקם לאחר המלחמה לרצועת עזה בהסתננות דרך מדינת ישראל.⁹

"הייתי מייעץ לא להשאיר אותם במצב זה בכפר"

בחוף הכרמל כבשה חטיבת **אלכסנדרוני** את הכפר טנטורה, כדי לנתק את שאר הכפרים הערבים במובלעת הכרמל מגישה לחוף הים ולבודדם. לכפריים המכותרים לא היה לאן להימלט וכמה עשרות מהם נהרגו בקרב שהתחולל בתוך הכפר ובו נפלו גם 14 חיילים ישראלים. בעבודת-גמר לתואר מ"א שנכתבה לפני שנים אחדות הואשמו חיילי **אלכסנדרוני** בכיצוע טבח לאחר כיבוש הכפר, וההאשמות זכו לתהודה בעיתונות ואף בכנסת. מחבר העבודה המאשימה — טדי כ"ץ — נתבע על-ידם לדין, התנצל וחזר בו מהאשמותיו ואחר-כך ביקש לחזור מהתנצלותו ונדחה על-ידי בית המשפט העליון. העבודה עצמה בוטלה על-ידי האוניברסיטה בה נכתבה לאחר שבבדיקה חוזרת נמצאו בה פגמים רבים ולא נמצא ביסוס ראוי לקביעותיו של המחבר.¹⁰

דו"ח שנכתב מיד לאחר כיבוש הכפר ומתאר את שהתרחש בו, ובכלל זה הביזה והשיחות עם זקני הכפר ועם מפקדי הכוח שכבש אותו, סותר את העלילה כאילו בוצע במקום טבח. יעקב אפשטיין ("יעקב המוכתר") מזיכרון-יעקב, נאמן הוועדה לטיפול ברכוש הנטוש, שהעבודה הנ"ל

⁷ רישום מ-1 ביוני ביומן המלחמה של בן-גוריון, כרך ב, עמ' 476, תזכיר של "דורון" לטנא/ע מ-15 ביוני 1948 על כיבוש כפרים בחזית הדרום עד להפוגה (את"ה, תיק 105/92) ודו"ח של "דורון" לטנא/ע מ-27 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/124).

⁸ ראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 220-223.

⁹ זיכרונותיו של פייסל חורני שנרשמו בשנת 1998 באתר האינטרנט www.ahram.org.eg/weekly.

¹⁰ כל החומר התיעודי, המשפטי והעיתונאי מן השנים 1998-2002 הנוגע לפרשה זו ולפולמוס שעוררה — פרקים, עדויות, מסמכים, קטעי עיתונים ותגובות — מרוכז באתר האינטרנט <http://www.ee.bgu.ac.il/~censor/katz-directory/>. מכיוון שהעבודה נפסלה והורדה ממדפי הספרייה, אין אפשרות להפנות אליה.

מציינת כי הוא זה "שהפסיק את הטבח" והציל ממנו אחדים מעדיו הערבים של מחברה, אכן הגיע לטנטורה בבוקר שלמחרת הקרב הלילי, ומתאר את שראה:

מצאתי את רוב הגברים יושבים בשתי שורות פנים-אל-פנים. כל יתר בני המשפחות, נשים וילדים על שפת הים מול הכפר ומחכים לגורלם, וזה אחרי לילה של מלחמה גדולה. ראיתי את המפקד, אשר ביקש ממני באשר אני בן המקום, לעבור בין השורות ולזהות את כל הערבים ולראות אם אין ביניהם זרים וכך היה: עברתי בין השורות ולא מצאתי זרים. בהזדמנות זו פניתי אל המפקד ושאלתי אותו מה גורלם של הגברים, והוא אמר כי הם שבויי מלחמה אשר אותם אנחנו נעביר למחנה שבויים.

ואכן, הגברים תושבי הכפר נכלאו במחנה שבויים ואילו הנשים, הילדים והקשישים הועברו לכפר הסמוך פוריידים. על-פי הדו"ח של אפשטיין, היה זה הוא שיזם את העברתם:

שאלתי אותו [את המפקד] מה יהיה גורלם של כל המשפחות אשר יושבים מול הים. הוא ענה לי... שהם יישארו בכפר... אז פניתי אליו ואמרתי לו: ראה, היו לנו הרבה הרוגים ובאם הם יישארו בכפר יחד עם אנשי ההגנה אשר להם חברים שנהרגו — יכול להיות הלילה מעשה נקמנות, ואני הייתי מייעץ לא להשאיר אותם במצב זה בכפר... אני מוכן להעביר אותם לכפר פרדיס בתנאי שייתן לי איזה מכונית לתפקיד הזה. המפקד לא היסס הרבה... ואני קיבלתי רשות.¹¹

טנטורה היה הכפר הגדול הראשון שנכבש על אוכלוסייתו לאחר הפלישה, ועדיין לא היו כללים וניסיון בהתמודדות עם מצב כזה. הגברים הועברו למכלאת שבויים, וככל הנראה הוחדרו ביניהם מסתערבים שנועדו לסייע בחקירה ובהוצאת מידע. בסוף יוני דיווחה יחידת המסתערבים לש"י על בית מסוים שבו היה מחסן הנשק המרכזי של הכפר והמליצה לערוך בו חיפוש מדוקדק שמא נותר בו נשק. מלבד זה העבירה היחידה רשימה של 43 "פעילים" מבני הכפר שנמסרה על-ידי אחד הנחקרים.¹²

"המחלקה לענייני ערבים" — היא הוועדה האזורית לטיפול ברכוש הנטוש שאפשטיין ייצג אותה בטנטורה — התלוננה במטכ"ל על מעשי ביזה והשחתת רכוש שאירעו בכפר לאחר הקרב. סגן הרמטכ"ל, צבי איילון, נזף בחטיבת אלכסנדרוני. הוא נענה על-ידי קצין המבצעים החטיבתי, שמחה וילניץ, שאכן בהתלהבות הניצחון נגרמו בטנטורה נזקים לרכוש, אך ההתפרעות הופסקה לאחר התערבות המפקדים.¹³

לאחר שהמשפחות הערביות הובאו מטנטורה לפוריידים התברר, שמכוון שאין הן בחזקת שבויי מלחמה — אין מי שידאג להן. המצרכים שהובאו לכלכלתן מן הכפר הנטוש אזלו תוך ימים אחדים, ולפיכך פנה שר המיעוטים שטרית אל בן-גוריון וביקש הנחיות אם להשאירם בפוריידים או להעבירם באמצעות הצלב האדום אל השטח המוחזק בידי חיל המשלוח העיראקי בשומרון. במידה ויוחלט להשאירם, תבע שטרית תקציב לכלכלתם. הוא גם ציין כי ההחלטה על פליטי טנטורה תשמש תקדים לנוהג במקרים דומים אחרים. תשובתו של בן-גוריון לא נמצאה, אך אנשי

¹¹ רשימות בכתב-ידו של אפשטיין על כיבוש טנטורה (ארכיון זיכרון-יעקב, תיק אפשטיין).

¹² מכתב "השחר" אל טנא/ע מ-29 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/224).

¹³ מכתב "בוועז" (איילון) אל אלכסנדרוני מ-1 ביוני 1948 ותשובת שמחה וילניץ בשם אלכסנדרוני מ-12 ביוני 1948 (א"צ).

טנטורה לא נשארו בפורידיים. הם הועברו לידי העיראקים בוואדי ערה ומשם הגיעו למחנה הפליטים בטולכרם.¹⁴

לפי הדו"ח של אפשטיין, אנשי טנטורה ביקשו ממנו לעבור לטולכרם מיד לאחר הקרב, עוד בטרם הועברו לפורידיים. לאחר-מכן הם ביקשו לשוב לכפרם, ואם הדבר אינו אפשרי — לצאת לאחת הארצות השכנות בסיוע **הצלב האדום**. נכבדי פורידיים הצטרפו לבקשתם של אנשי טנטורה לעזוב את המקום בנימוק שאינם יכולים לשאת בהוצאות כלכלתם של הפליטים המתארחים בכפר. ב-18 ביוני הגיעו אפוא לפורידיים אנשי **הצלב האדום**, בלוויית שמשון משבץ — היועץ לענייני ערבים ונציג משרד המיעוטים במרחב **אלכסנדרוני** — והעבירו מן הכפר 1,086 מתושבי טנטורה, שנמסרו לידי העיראקים ושוכנו במחנה הפליטים בטולכרם.¹⁵

מן הדו"ח של אפשטיין עולה בבירור שלא התרחש בכפר כל טבח מעבר לקרב הלילי שהתנהל בו. פליטי טנטורה גם לא התלוננו על טבח באזוני אנשי **הצלב האדום** שהעבירו לידי העיראקים או באזוני העיראקים עצמם. מקצתם המשיכו לרמאללה, ורדיו רמאללה שידר ב-22 ביוני — חודש לאחר כיבוש הכפר — סיפור מפי "אשה ערביה שברחה מטנטורה" ולפיו היהודים אונסים נשים ערביות ומחריבים את המקום. עזמי נשאשיבי, מנהל התחנה אז, ודאי היה כולל בתעמולה שלו גם את הטבח אם היה שומע עליו מפי האשה.¹⁶

פליטי טנטורה אמנם הפיצו שמועות זוועה על מעשי רצח של נשים וילדים שאירעו בכפרם, אך זה היה שבועות לאחר שהגיעו לטולכרם והשתכנו בה. מצבה של טולכרם, שקלטת בתחילת המלחמה פליטים מבני המעמד הבינוני של יפו ואף הרוויחה מכוח הקנייה שלהם שהמריץ את העסקים בעיירה, התדרדר דווקא לאחר הפלישה. פליטי יפו המשיכו הלאה והתושבים בני המקום התרוששו בעצמם, שכן לא יכלו לקצור את שדותיהם שהפכו לקו חזית בין צה"ל לבין חיל המשלוח העיראקי, ואיבדו גם את מקורות ההכנסה המשלימים, כגון המסחר בבקר עם היישובים היהודיים בשרון. קבצנות רחוב הפכה לתופעה נפוצה ומי שיכול היה להרשות לעצמו, עזב את טולכרם ונדד לשכם או אף אל מחוץ לארץ.¹⁷

סיפוריהם של פליטי טנטורה נועדו להצדיק את נוכחותם בטולכרם שהיתה לטורח ולמעמסה על תושבי המקום המרוששים. הם התקבלו באי-אמון כבר בזמנם, ובמשך חמישים שנה לא נכנס סיפורם לפנתאון הפלסטיני של מעשי טבח לצד דיר יאסין, דוויימה, סלאחיה, לוד ומקומות נוספים, עד שדלפה והופצה העבודה הנ"ל. כל עשרות האתרים הפלסטיניים ברשת האינטרנט המתייחסים לטבח בטנטורה מסתמכים עליה, ועליה בלבד.

צפונה מטנטורה התרכזו בעין הוד פליטים מאום אל-זינאת. בכפר טירה נותרו גברים מעטים לאחר שחלק מן הנשים, הילדים והזקנים פונו על-ידי הלגיון בתחילת מאי. רבים מן התושבים

¹⁴ מכתב שטרית אל בן-גוריון מ-31 במאי 1948 (אמ"י, תיק ג/307/48), סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ-9 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/147), וראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 167-168.

¹⁵ מכתב אפשטיין אל משרד המיעוטים מ-21 ביוני 1948 (ארכיון המושבה זיכרון-יעקב, תיק אפשטיין). דבר ההעברה פורסם באותו היום בשידורי תחנות הרדיו הערביות רמאללה והמזרח הקרוב, וראה הסקירה "ארץ-ישראל בשידורים הערביים" מ-21-22 ביוני 1948 (א"צ, תיק 4944/49/504).

¹⁶ הסקירה הנ"ל.

¹⁷ דו"ח של משבץ לשטרית מ-22 ביולי 1948 על הלכי הרוח בטולכרם (א"צ, תיק 2384/50/10) ודו"ח מ-13 באוגוסט על הכוחות העיראקיים בסביבת טולכרם (א"צ, תיק 1041/49/3).

המפונים המשיכו לעבר-הירדן.¹⁸ כאשר נכבש הכפר ב-16 ביולי נמצאו בו 36 גברים שנשלחו למחנה שבויים ו-200 נשים וילדים שהועברו לידי העיראקים בשומרון. הליגה הערבית האשימה את צה"ל כי טבח 28 מן המפונים מטירה על-ידי שריפתם חיים. לדברי התלונה אירע המקרה בכפר לג'ון שבפתח ואדי ערה. עזאם פחה התלונן על "הטבח" לפני ברנדוט, ואף שלח לו את רשימת הנספים-כביכול. במהלך חקירת המקרה מן הצד הישראלי טען הרכבי כי לא היו דברים מעולם, והציע שמשקיפי האו"ם יוזמנו לגבות עדויות בלג'ון ומפי השבויים במחנה השבויים. מאוחר יותר העלה ולטר איתן סברה שהגרעין לסיפור הוא בגופות שנשרפו בעין עזאל לאחר כיבושה.¹⁹

שני משקיפי או"ם, שוודי וצרפתי, שחקרו בתחילת אוגוסט שני "ניצולים" מן הטבח שהוצגו לפנייהם בצידון מצאו בדבריהם סתירות רבות, והגיעו למסקנה שהדברים שסיפרו השניים לא היו ולא נבראו. סניף דעת בחיפה השיג את העדויות ואת מסקנותיהם של המשקיפים מן החקירה. האו"ם לא הוסיף ללחוץ בעניין, וכנראה מצא שלא היו דברים מעולם.²⁰

בגליל המערבי — אזור שאליו לא פלש שום צבא ערבי — השלימה חטיבת כרמלי את כיבוש העיר עכו והכפרים א-זיב (גשר הזיו), סמריה (שומרת) ובצה (שלומי). תושבי עכו ברחו ממנה בדרך הים, רובם ללבנון.²¹ לאחר תום המנדט נכבשו ונהרסו כברי, אום פראג' (בן-עמי) ואל-נהר (נתיב השיירה) — שלושת הכפרים שהיו מעורבים בהתקפה על שיירת יחיעם בסוף מרס 1948. רוב התושבים ברחו ללבנון. בעכו נשארו כ-5,000 ערבים, רובם בדווים או פליטים מחיפה ומן הכפרים הסמוכים. עשרות גוויות התגוללו ברחובות, בבית החולים בעיר נמצאו פצועים מקרבות רמת-יוחנן ועוד היו בעיר עשרות חולי טיפוס. אספקת החשמל והמים לעיר חדלה חודשיים לפני הכיבוש. הבארות הישנות שנפתחו מאז היו ככל הנראה הגורם למגפה.²²

עכו היתה מחוץ לגבול המדינה היהודית על-פי תוכנית החלוקה, ועתידה היה בתחילה מעורפל. התושבים שנשארו בה קיוו שהיהודים יסתפקו בהבטחת הציר ליישובי הגליל המערבי ולא יבקשו לשלוט בעיר עצמה. משנוכחו בטעותם, החלו להתלונן על חיפושים והחרמות, אך גם התנדבו לשלוח משלחת לכפרי הגליל המערבי לשכנעם לקבל על עצמם את שלטון היהודים.²³ סיפורי

¹⁸ סיכום יומי של ידיעות טנא/ע מ-26 במאי 1948 (א"צ, תיק 1/57/810).

¹⁹ מכתב לאדאס אל שרתוק מ-13 באוגוסט 1948 (אמ"י, תיק 2426/11 חזק), מכתב הרכבי אל שרתוק מ-14 באוגוסט 1948 (שם, שם) ומכתב איתן אל מוהן מ-8 בספטמבר 1948 (שם, שם).

²⁰ העדויות מ-18 באוגוסט ודו"ח המשקיפים מצורפים למכתב "ורדי" אל דעת מ-25 באוגוסט 1948. כן ראו: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 286. הספרות הפלסטינית הנוגעת לטירה מערבת את טירה שבכרמל עם טירה שבמשולש, וכך, למשל, הערך טירה באתר האינטרנט של אוניברסיטת ביר זית על הכפרים הפלסטיניים שנהרסו, משייך לטירה שבכרמל את ההתקפה הכושלת על טירה במשולש ב-13 במאי 1948.

²¹ דו"ח של "חירם" מ-16 במאי 1948 על הנעשה בכפרי הגליל המערבי ובעכו (את"ה, תיק 105/31).

²² דו"ח של "חירם" מ-21 במאי 1948 על עכו לאחר כיבושה (את"ה, תיק 105/92), וראו: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 173-174.

²³ דו"חות של "חירם" מ-20 במאי ומ-9 ביוני 1948 על המצב בעכו לאחר כיבושה (את"ה, תיק 105/92), ודו"ח של יעלי על ביקורו בעכו ב-29 במאי 1948 (אמ"י, תיק 2564/10 חזק).

הפליטים על טיבו של הכיבוש היהודי לא עודד את הכפריים למהר ולהיכנע, וסיפורי זוועה שנפוצו על התעללות החיילים בנשים ערביות אף הגבירו את הבריחה מן הכפרים.²⁴

עוד לפני הפלישה התמלאה נצרת בפליטים מחיפה, מעכו ומן הכפרים. על-פי סיף אל-דין אל-זועבי, עלה מספר התושבים בה מ-20 ל-35 אלף נפש. העירייה והוועדה הלאומית שיכנו את הפליטים במנזרים, בבתי-ספר ואף בבתי פרטיים, אך מצב הפליטים הלך והחמיר. מזון שהוברח מחיפה אפשר לעיר להתקיים עד ההפוגה אך עורק חיים זה נסתם עם פינויה של מובלעת חיפה מאחרוני החיילים הבריטיים. בואו של צבא השחרור לנצרת לא היטיב את מצבם של התושבים, ובתחילת יולי פנתה העירייה פנייה נואשת אל המלך עבדאללה שסייע לעיר. עבדאללה יכול היה בקושי לעזור לפליטים שנמצאו בתחום שלטונו בשתי הגדות, והוא אף לא השיב לפנייה מנצרת.²⁵

בגליל המזרחי ביצעה חטיבת **יפתח** בשבועיים שלאחר הפלישה פשיטות אחדות על כפרים ועל מאהלי בדווים מעבר לגבול הסורי והלבנוני. בפשיטות אלו הפעילה החטיבה גם יחידה של בדווים בני שבט ערב אל-היב. הפשיטות לוו בתעמולת-לחש ובדרכים אחרות של לוחמה פסיכולוגית, וחוללו גל של בריחה מן הכפרים משני צדי הגבול עם לבנון. שיאן של הפשיטות היה פיצוץ ביתו של אחמד בק אל-אסעד, מנהיג השיעים בג'בל עמאל ושר בממשלת לבנון, שמזה שנים עמד בקשרים עם הסוכנות וככל הנראה יזם בעצמו את הפשיטה כדי למנוע לזות שפתיים ורינונים על קשרים אלה. פעילות חיל האוויר בתחילת יוני 1948 הבריחה את הכפריים מבניאס ומכפרים נוספים סמוכים לגבול מצידו הסורי.²⁶

"הם היו הגיבורים שקמו נגד השלטון הבריטי והיהודי במשך 30 שנה והגנו על פלסטיין"

מול מגמת המשך הבריחה, דחק הוועד הערבי העליון בפליטים לשוב ארצה. תחנות הרדיו הערביות שידרו את קריאותיו של המופתי ואת הבטחותיו שעתה, לאחר ניצחונותיהם של הצבאות הערבים, נעשו הכפרים בטוחים. ג'מאל חוסייני לימד סנגוריה על הפלסטינאים מול הביקורת שהוטחה בהם על-ידי עיתונים בארצות ערב, וטען כי "הם היו הגיבורים שקמו נגד השלטון הבריטי והיהודי במשך 30 שנה והגנו על פלסטיין".²⁷ מתנגדיו של חאג' אמין, ובראשם סוליימן טוקן, גינו את יחסן של מדינות ערב לפלסטינאים וקראו לפליטים שבחרו לעזוב את הארץ בעקבות המופתי

²⁴ מכתב "חירם" אל **טנא**/ע מ-16 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/31), מכתב "חירם/ישעיהו" (חיים אוירבך) אל **טנא**/ע מ-19 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/92), דו"ח של "חירם" ל**טנא**/ע מ-27 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/126) וסיכומים יומיים של **טנא**/ע מ-31 במאי ומ-7 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/147).

²⁵ דו"ח של סיף אל-דין אל-זועבי מ-4 ביוני 1948 על המצב בנצרת (את"ה, תיק 105/225), ומברק עיריית נצרת אל המלך עבדאללה מ-2 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/90).

²⁶ דו"חות מטה **הפלמ"ח** למטכ"ל מ-23, 25 ו-27 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/94), דו"חות של "צורי/דורי" (בנימין שפירא) ל**טנא**/ע מ-26 ומ-31 במאי 1948 (את"ה, תיק 105/31) וסיכומים יומיים של ידיעות **טנא**/ע מ-31 במאי, מ-2 ומ-7 ביוני 1948 (את"ה, תיק 105/147).

²⁷ מזכר של אשר גרינבלט (גורן) לאפשטיין (אילת) מ-29 ביוני 1948 (אמ"י, תיק 13/2566/חץ) וצורר ידיעות של **דעת**/ע מתוך העיתונות הערבית מ-22 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 6/2570/חץ). דברי ג'מאל חוסייני נאמרו בניו-יורק, שם הוא כיהן כראש המשלחת הפלסטינית במרכז האו"ם, וצוטטו בעיתון מקומי בערבית בשם אל-הולא מ-28 ביוני 1948 ובעיתון אל-מצרי ב-7 ביולי 1948.

ואנשיו לשוב לארץ-ישראל ולהשתכן במחוזות הערביים — השומרון והר חברון. ראשי הוועדים להגנת פלסטין בארצות ערב התגוננו מפני ההאשמות, וטענו ש"היחס כלפיהם [הפליטים] הוא טוב מזה שהיו זוכים לו אילו היו חיים בצל כנפיו של סוליימן טוקן".²⁸ אחד המעטים שנענו לקריאתו של טוקן היה הצעיר אברהים אבו לוחד, שבתחילת מאי נמלט בספינה מיפו לביירות וביוולי כבר התאחד בשכם עם משפחתו, שהגיעה לשכם מיפו עוד לפני ההתקפה על העיר.²⁹

אבו לוחד היה יוצא מן הכלל. הקריאות, הן אלו של הוועד הערבי העליון הן אלו של העסקנים שנשארו בארץ בצל שלטונו של עבדאללה, לא נשאו פרי. הפליטים הוותיקים נותרו במדינות ערב וחדשים המשיכו לזרום אליהן. סיפורים נכונים ומפובקים על מעשי זוועה, ועל יחסם הרע של היהודים לערבים שנותרו תחת שלטונם, נפוצו בקרב הפליטים. הסיפורים כיסו על רגשות האשמה של המספרים, והיזקו את נטייתם של השומעים להישאר במקומות המקלט שמצאו. מכיוון שהפליטים לא נטו לשוב בעקבות הצבאות הערבים הפולשים, צריך היה למסד ולארגן את הסיוע להם במקומות המקלט שמצאו, בארץ ומחוצה לה. לאחר הפלישה השתנה היחס המסויג אל הפליטים הפלסטינאים בארצות ערב והתחלף בהדרגה בביקורת שמתחו העיתונים על השלטונות בשל הזנחתם את הפליטים. מאמרי מערכת תקפו את ועדות הסיוע השונות על מצבם העגום של לקוחותיהן. הלחץ על הוועדות גבר עם גידול מספר הפליטים הכולל ועם עליית מספרם של אלה שכילו את אמצעייהם ונוספו למעגל מקבלי העזרה.³⁰

מאבקים אישיים ופוליטיים מן העבר הפלסטיני הקרוב והרחוק יותר נמשכו גם בגלות — למרות הגורל המשותף, ואולי אף התעצמו בגללו. במדינות ערב, ובחלקי ארץ-ישראל שבשליטה ערבית, התארגנו ועדי פליטים שתבעו סיוע מן הוועדות למען פלסטין ומן השלטונות. יוסף הייפל, ראש עיריית יפו לשעבר, היה הראשון שארגן ועד עזרה לפליטים בשכם. הוועד חילק מזון לפליטים המרוששים בנפה, אך כעבור שבועות אחדים מיצה את משאביו, שבאו ככל הנראה ממה שנותר בקופת העירייה של יפו. מריבות העסקנים שאפיינו את יפו לפני כניעתה נמשכו בשכם. בעידוד החוסיינים והאיסתיקללים המקומיים בשכם ארגנו כמה עסקנים מבין הפליטים ועד מתחרה, והאשימו את הייכל במעילה בכספי העירייה. ראש העיר-לשעבר ויריביו פנו בנפרד אל הליגה הערבית ודרשו ממנה לנקוט צעדים מידיים על-מנת לסייע לפליטים הנמצאים בחלקים הערבים של ארץ-ישראל. הם התלוננו שהפליטים שנותרו בארץ מופלים לרעה בהשוואה לאלה שנמלטו לארצות השכנות, אשר קיבלו נתח גדול יותר מעוגת הסיוע של הליגה.³¹

בבית לחם התרכזו כמה מאות משפחות בנות המעמד הבינוני שנמלטו מקטמון ומבקעה, כמה מאות תושבים מן העיר העתיקה ואלפי פלאחים מן הכפרים שבסביבת ירושלים. כל אלה האמינו שבגלל קדושתה יימנעו היהודים מלתקוף את בית לחם. הם הכפילו את אוכלוסיית העיר פי שניים וחצי — מ-10,000 ל-25,000 נפש, אך בעיר לא היו מקורות תעסוקה ומשגגמרו חסכוניותיהם התדרדרו הפליטים לפת לחם.³²

²⁸ הסקירה "ארץ-ישראל בשידורים ערביים" מ-7 ומ-16–17 ביוני 1948 (אצ"מ, תיק S 25/9047).

²⁹ ראו Ibrahim Abu Lughod, "After the Matriculation", באתר האינטרנט www.ahram.org.eg/weekly משנת 1998.

³⁰ אל-ח'אט (ביירות) מ-24 ביוני 1948.

³¹ לקט עיתונות ערבית מ-28 ביוני 1948 (אצ"מ, תיק S 25/5635), ושידורי רדיו רמאללה ב-29 ביוני 1948 (א"צ, תיק 4944/49/504).

³² דו"ח של "ירוחם" לטנא/ע מ-10 ביולי 1948 על המצב בבית לחם (אמ"י, תיק 2569/13/חז).

בדרום מקובל היה לעצור כפריים ששבו לכפריהם לאסוף את היבול ולהביאם לחקירה. השבויים היו פלחים צעירים שבאו ממגדל לג'וליס. רובם היו אנאלפביתים והידיעות הצבאיות שבפיהם היו שוליות, אך לעומת זה אפשר היה ללמוד מדבריהם על מצב הפליטים בשטח המצרי, כאשר סיפרו בחקירתם: "ידענו שיש צבא עברי בכפרנו, אבל הרעב הכריחנו לאסוף ירקות ופרי".³³

בלחץ קריאות המצוקה מארץ-ישראל החליטה הליגה על הקמת ועדת סיוע מטעמה שתדאג לתזונת הפליטים. ועדה זו הצטרפה לוועדה אחרת, שהקים סוליימן טוקן בשכם, ולארגון סיוע בריטי בראשות גברת פרנסיס ניוטון שכבר החל לפעול בעבר-הירדן. הפליטים שהגיעו לעבר-הירדן לפני הפלישה חיו תחילה באוהלים, ולאחר-מכן הוקמו בשבילם מחנות בשולי הערים עמאן, זרקה, א-סלט וארביד. השלטונות חילקו להם מנת מזון יומית קטנה ואף דמי-כיס. מצבם של הפליטים בגדה המזרחית היה טוב יותר מאשר בלבנון או בגדה המערבית, שלא לדבר על רצועת החוף הדרומית.³⁴

מן התיאורים בעיתוני ביירות ועמאן על מצבם של הפליטים בלבנון, בעבר-הירדן ובשטחי ארץ-ישראל שבשליטת צבאות ערב, עלתה תמונה של תזונה גרועה וסידורי תמיכה בלתי מספקים. לפי שעה היתה פעולת הסיוע עניין להתארגנויות וולונטריות, שגם לא היו מסוגלות להתמודד עם היקף הבעיה וגם סבלו משחיתות:

בעיית הפליטים עדיין היא הבעיה המטרידה. הכספים שנאספו למענם אלו. האנשים הממונים על חלוקת הכספים מעלו בתפקידם. סכומים גדולים נפלו בחלקם של העומדים בראש המשרד הפלסטיני, ברובם מנהלים לבנונים... ולא הלכו לתועודתם...³⁵

ואולם, המגמה לא היתה חד-משמעית. לצד ידיעות רבות על מצבם הקשה של הפליטים ועל רצון מקצתם לשוב למקומותיהם, היו פליטים שהפצירו בקרובי משפחתם שנותרו תחת שלטון ישראל לעזוב ולהצטרף אליהם. הנציג של הקונסוליה הצרפתית בחיפה בטבריה ובצפת, יוסף סבאח, נשלח ללבנון ולסוריה לעמוד על הלכי הרוח בקרב הפליטים, ובשובו סיפר כי היחס לפליטים בסוריה טוב והם מקבלים מזון מן השלטונות. בלבנון, לעומת זה, נפוצו שמועות זוועה על יחסם של היהודים לערבים וטענות נגד העיתונות על שאינה מדווחת אמת על ההתעללות בפליטים.³⁶ בעיניים ישראליות נתפסה שאלת הפליטים כאחד הגורמים העיקריים שדחפו את הערבים לחדש את הקרבות בתום ההפוגה. ההוכחה לכך נראתה בעמדתה הקיצונית של לבנון: "לבנון, שצבאה הקטן והחלש מבין מדינות הליגה, היא הקיצונית ביותר בתביעותיה לחידוש המערכה ולסיומה המהיר, בגלל מספר הפליטים הגדול שנקלע ללבנון ומכביד על תקציב המדינה".³⁷

"יש להכריז ברבים בשתי הערים שכל מי שחפצו לצאת — הרשות נתונה בידו"

³³ ראה, למשל, דו"ח של "דורות/מעוז" מ-29 ביוני 1948 על חקירת שבויים.

³⁴ הסקירה "בציבוריות הערבית" מ-20 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147).

³⁵ חוזר של דעת/ע מ-2 באוגוסט 1948 (את"ה, תיק 105/112).

³⁶ דו"ח מ-24 ביוני 1948 על ידיעות שנמסרו על-ידי סבאח עם שובו מלבנון (אמ"י, תיק 2408/16 חז).

³⁷ דו"ח שבועי של מחלקה מ בירושלים מ-6 ביולי 1948 (א"צ, תיק 980/85/55).

מדינות ערב, שלא היו מסוגלות להקל על מצבם הקשה של הפליטים, לחצו על ברנדוט להחיש את שיבתם לבתיהם במהלך ההפוגה. המנהיגים הערבים טענו ששיבת הפליטים היא תנאי הכרחי לנכונותם לנצור את האש. נציגי הליגה הערבית על כך שהאו"ם יכיר בזכותם של הפליטים לשוב לבתיהם ולתבוע את רכושם. אבו אל-הודא הודיע למתווך שסיוע לפליטים יקל על השגת פתרון כולל. עזאם פחה ומנהיגים אחרים הבהירו בתוקף רב שעקרונות אלה הם תנאי מוקדם הכרחי לכל הארכה של ההפוגה.³⁸

בעוד מדינות ערב מתמודדות עם בעיות הסיוע לפליטי מלחמת האזרחים, הציף גל חדש של פליטים את לבנון, את שטחי הגליל שהוחזקו על-ידי צבא השחרור ואת השומרון. תנועת הבריחה התחדשה מייד עם התלקחות הקרבות בתום ההפוגה הראשונה. מעמדם של הפליטים החדשים היה שונה באופן מהותי מזה של קודמיהם. הם לא ברחו בגלל שלא יכלו להתנגד ליהודים. מדינות ערב נכשלו בהגנה עליהם, ובמקום להביא להם ישועה ולחלצם ממצוקתם המיטו עליהם אסון גדול עוד יותר. עצם נוכחותם של הפליטים בארצות השכנות ובשטחי הכיבוש של חילות המשלוח שימשה תזכורת קבועה לכישלונם של הצבאות הערבים בארץ-ישראל.

עוד במהלך ההפוגה הראשונה עזבו רוב האזרחים את ירושלים הערבית. מאוכלוסייה שמנתה יותר מ-60,000 נפש לפני המלחמה נותרו בה לפי עדותו של מברידס, סגן הקונסול היווני, בין 5,000 ל-7,000, רובם עניים מרודים או קשי תנועה. ככל הנראה היתה זו הפרזה ניכרת, ולפי הערכת מחוז ירושלים של צה"ל וסניף הש"י בעיר נשארו בה כמעט 30,000 ערבים. אמנם היציאה מירושלים נמשכה גם לאחר תום המנדט, אך בשיעור קטן יותר ותחת פיקוח הלגיון. מודיעים דיווחו על הלכי רוח תבוסתניים בקרב האוכלוסייה, וערב ההפוגה סיפרו על התגברות הבריחה מן העיר העתיקה. לפי הידיעות פנו הנוטשים את ירושלים אל בית לחם, בית ג'לה, רמאללה, יריחו ואף הרחיקו אל עבר-הירדן.³⁹

עם חידוש האש ב-9 ביולי 1948 גברה הבריחה מירושלים ומן הכפרים סביבה. מחוז ירושלים ננטש הכפר עמואס שליד לטרון, וגם באבו ע'וש התחילה עזיבה, בעיקר של נשים וילדים. בסך הכול יצאו מן הכפר לאזור שכם כ-900 איש ונותרו בו רק כ-150. הכפר הסמוך בית נקופה פונה אף הוא ערב חידוש הקרבות על-פי הוראת "המפקדה הערבית בעין כרם."⁴⁰ לאחר נפילת צובא, עין כרם ומלחה בקרבות עשרת הימים ברחו גם תושבי שאר הכפרים במורדות המערביים של הרי יהודה שקו החזית התקרבו אליהם. מרביתם התרוקנו מיושביהם, או לפחות מן האוכלוסייה הבלתי-לוחמת. את מקום התושבים תפסו לוחמי **ג'יהאד אל-מקדס, האחים המוסלמים** ולעתים אף יחידות קטנות של צבא מצרי, שהפכו את הכפרים למוצבים.⁴¹ רוב פליטי קרבות עשרת הימים היו תושבי הערים לוד ורמלה והכפרים הסמוכים אליהן. רמלה נכנעה לצה"ל ב-11 ביולי, וביום ההוא נסוגה ממנה פלוגת הלגיון ועזובה 600 לוחמים

³⁸ דו"ח של אזקרטה לברנדוט מ-8 ביולי 1948 על שיחתו עם עזאם (אמ"י, תיק 94/9/9).

³⁹ דו"ח של "ירוחם" מ-3 ביולי 1948 על כוחות האויב בירושלים (את"ה, תיק 105/227), סקירת אג"ם/חשמונאי מ-4 ביולי 1948 (א"צ, תיק 5254/49/74), צרור ידיעות ערביות של "ירוחם" מ-7 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147) ועדותו של מברידס המצוטטת אצל: Nathan Krystall, "The De-Arabization of West Jerusalem, 1947-1950" in: *Journal of Palestine Studies*, 27 (2), Winter 1998.

⁴⁰ מכתב שטרית אל שמעוני מ-19 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 2564/10).

⁴¹ סיכום יומי של ידיעות **טנא** ע-מ-11 ביולי 1948 (א"צ, תיק 1/57/810), דו"ח של "ירוחם" מ-16 ביולי 1948 על המצב בעיר העתיקה ודו"ח של אברהם כהן מ-4 בספטמבר 1948 על חזית דרום ירושלים.

פלסטינאים ועבר-ירדנים על נשקם. רוב תושבי העיר התכוונו להישאר במקומם לאחר הכניעה, ושר המיעוטים, בכור שטרית, שביקר בעיר למחרת, העריך את מספרם ב-10,000–12,000 נפש. ואולם, בעת הביקור נודע לשטרית כי יגאל אלון, מפקד מבצע דני, הורה "לקחת את כל האנשים [ברמלה] בגיל הגיוס בתורת שבויים ואת יתר התושבים... עומדים להוליך היום מעבר לקווי הגבולות ולעוזבם לנפשם." הצבא הטיל עוצר על העיר והחל לסרוק אותה בחיפוש אחר לוחמים ונשק.

ב-12 ביולי הונפו גם בלוד דגלים לבנים, והטיבת **יפתח** השתלטה על נקודות מרכזיות בעיר. הלגיונרים בתחנת המשטרה המשיכו להילחם וקראו לעזרה. באותו יום חדרה לעיר ממזרח מחלקת שרינויות של הלגיון ונסוגה לאחר חילופי אש עם חיילי **יפתח**. גיחה זו עלתה לתושבי לוד ביוקר רב. הלוחמים הפלסטינאים ואנשי השבטים מעבר-הירדן, שהסתתרו לאחר הכניעה ונטמעו בתושבים, חשבו כי התגבורת המצופה הגיעה ופתחו באש על חיילי צה"ל. **יפתח** הגיבה בתוקף רב ומספר ההרוגים בעיר (כולל אלה שנהרגו במהלך הכיבוש ואלה שנורו לאחר ההתקוממות) עלה ל-250. על-פי הוראת מטה מבצע דני גורשו התושבים מזרחה, לעבר עמדות הלגיון בהרים. התושבים, מבוועתים מן האירועים שקדמו להוראה, לא התווכחו ויצאו במהירות מן העיר.⁴² בלוד היו בעת ההיא כ-40,000 נפש, רבים מהם פליטים מיפו ומכפרי הסביבה. שטרית שמע בעת ביקורו הנ"ל ברמלה כי "הצבא חושב לנהוג בהם בדרך אשר הוא עומד לנהוג כלפי תושבי רמלה." בשובו לתל-אביב מיהר שר המיעוטים אל שרתוק וסיפר לו על מה שראה ושמע בביקורו. שרתוק דיווח מייד לבן-גוריון, וזה הורה:

- (א) יש להכריז ברבים בשתי הערים שכל מי שחפצו לצאת — הרשות נתונה בידו;
(ב) יש להזהיר שכל הנשאר יישאר על אחריותו מבחינת ההזנה, ואין שלטונות ישראל מתחייבים לספק לו מזון;
(ג) אין בשום פנים להכריח נשים, ילדים, ישישים וחולים לצאת מן העיר.⁴³

בשעה שהוראות אלו הועברו לכוחות בשתי הערים, היו כבר רוב התושבים בדרכם אל מעבר לקווים. מיעוטם פנו לעבר הקווים המצריים בדרום, ואילו רובם נדדו מן השפלה להרי רמאללה. בלוד הגיע שטרית רק שבועיים לאחר כיבושה, ומצא שנותרו בה 700 נפש בלבד, רובם נוצרים.⁴⁴ ככל הנראה, הטבח בלוד היה אמנם העקוב ביותר מדם במהלך המלחמה כולה, אך המספרים בהם נוקבים המקורות הערבים מוגזמים ביותר. בתום הקרבות נפוצו שמועות בשומרון כי בטבח שערכו היהודים בלוד נהרגו קרוב ל-3,000 איש — הפרזה פי עשר ויותר.⁴⁵ בני מוריס טען כי האירועים שליוו את כיבוש העיר מהווים עדות לקיומה בעת ההיא של מדיניות מכוונת של גירוש, שעליה הוחלט כנראה בישיבת הממשלה ב-16 ביוני ושאושרה על-ידי הדרג הגבוה ביותר, כלומר בן-גוריון בעצמו.⁴⁶ המקור היחיד שהוא מביא כאסמכתה לקביעתו הוא עדות בעל-פה שיוחסה על-ידי מקור משני לקצין המבצעים של מבצע דני, יצחק רבין, שסיפר על ביקורו של בן-גוריון

⁴² לתיאור מפורט של האירועים ראו: אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, *כיבוש לוד*, תל-אביב 2000, עמ' 56-43.

⁴³ דו"ח של שטרית על ביקורו ברמלה ב-12 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 10/2564/חץ).

⁴⁴ מכתב שטרית אל בן-גוריון מ-29 ביולי 1948 ומצורף אליו דו"ח מ-26 ביולי 1948 על ביקור שר המיעוטים בלוד (ש, ש, ש).

⁴⁵ ידיעות "צורי" מפי "התולעת" מ-19 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/31).

⁴⁶ ראו: מוריס, *לידתה של בעיית הפליטים*, עמ' 207, ועמ' 345 הערה 26.

במפקדת המבצע ביום שבו ביקר שטרית ברמלה — ה-12 ביולי 1948. על-פי הסיפור, שאלו אלון ורבין את בן-גוריון מה יעשה לאוכלוסייתה של לוד לאחר ההתקוממות בעיר. בתשובה הניף בן-גוריון את ידו ואמר: "גרשו אותם." על-פי גרסה אחרת לא אמר בן-גוריון מאומה אלא רק הניף את ידו. תנועה זו פורשה על-ידי הנוכחים כמאשרת את הגירוש.

אמינותו של הסיפור אינה גבוהה והפרשנות שנותן לו מוריס אינה היחידה הבאה בחשבון. באותה מידה יכול היה בן-גוריון להניף את ידו כדי לגרש זבוב טורדני ביום חמסין קיצי. כל העדות הנסיבתית ניצבת כנגד פרשנותו של מוריס. הנחיותיו הנ"ל של בן-גוריון לאחר פנייתו של שטרית מצביעות על מדיניות שונה. שר הביטחון לא נהג "לנפנף" את הוראותיו אלא לנסחן בבהירות ובקפדנות, ואחר-כך להנחיתן בעל-פה או בכתב. אין עדות לקיומם של דיון או התייעצות לפני חידוש הקרבות שבהם הוחלט על גירוש בכלל או על גורלן של רמלה ולוד במיוחד. גיבוש עמדותיה של ישראל כלפי הבריחה ההמונית של הפלסטינאים ושאלת שיבתם נמשך זמן רב בפורומים שונים, והחל ברצינות רק בתקופת ההפוגה השנייה. אירועי רמלה ולוד לא היו הדפוס המקובל ולא חזרו על עצמם במקומות אחרים שנכבשו באותם ימים, כגון נצרת. סיפור הנפת היד של בן-גוריון אינו שקול נגד כל אלה וודאי שאינו יכול לשמש לבדו ראיה לקיומה של מדיניות גירושית מכוונת ומתוכננת.

לעומת זה, יגאל אלון היה ידוע במדיניות ושיטות "האדמה החרוכה" שלו במהלך כל המלחמה. בכל מקום בו פיקד אלון על כוחות **הפלמ"ח** ואחר-כך צה"ל, לא נותרה אוכלוסייה פלסטינית בין אם היה זה בגליל העליון המזרחי בעת מבצעי **מטאטא ויפתח**, באזור לוד-רמלה והכפרים הסמוכים במבצע **דני**, או, מאוחר יותר, בנגב (למעט בדווים). נאמנותו הפוליטית והאישית של אלון היתה נתונה ליצחק טבנקין ולא לבן-גוריון. אלון התעלם פעמים אחדות מהוראותיו של בן-גוריון או שהתחכם להן, והוא לא נזקק לאישורו של בן-גוריון כדי לנצל את ההזדמנות שנקרתה בעקבות ההתקוממות בלוד. הרי עוד ב-10 ביולי הוא הורה לזרז את יציאתם של הבלתי-לוחמים מרמלה.⁴⁷

העונש הכבד שהושת על תושבי לוד לא עורר בשעתו תהיות או תסיסה בקרב לוחמי **יפתח**, אף כי היו אלה חברי ההכשרות המגויסות של תנועות הנוער, שהיו צפויים לגלות רגישות רבה יותר לשאלות ערכיות ומקצתם — אנשי **השומר הצעיר** — התחנכו לאחוות עמים. בתקופת קרבות עשרת הימים ראו חיילי צה"ל בפלסטינאים את האחראים למצוקות שפקדו את היישוב לאחר הפלישה וסברו כי הם ראויים לגורלם המר, שאותו הביאו הם על עצמם, ומגיע להם עונש כבד על שהזעיקו את הפולשים. מעצורים שפעלו עד הפלישה כנגד יחס קשוח מדי לאוכלוסייה האזרחית הפלסטינית נעלמו לאחריה. אירועי לוד נראים מובנים יותר על רקע זה, בצירוף הנסיבות המיוחדות בעיר וההתקוממות שפרצה בה.

לעומת היציאה ההמונית מרמלה ומלוד, נשארו רוב תושבי נצרת — שנכבשה כעבור ימים אחדים — בבתיהם. חברי הוועדה הלאומית נמלטו מן העיר, יחד עם לוחמי צבא השחרור, בחסות העוצר שהטילו האחרונים. העוצר מנע בריחה המונית והאוכלוסייה הניפה דגלים לבנים עם כניסתם של כוחות צה"ל לעיר. השמועות שנפוצו לאחר כיבוש לוד ורמלה הגבירו את החרדה בנצרת. התושבים הסגירו במהירות כלי-נשק וסיפקו מידע על נשק שהוסתר במקומות שונים.⁴⁸

⁴⁷ שם, עמ' 204.

⁴⁸ דו"ח של "צורי/לשם" מ-19 ביולי 1948 על כיבוש נצרת (את"ה, תיק 105/92).

קדושתה של נצרת עמדה לה ולקראת כיבושה הורה בן-גוריון למפקד חזית הצפון, משה זליצקי (כרמל), לאחוז באמצעים חמורים ביותר, לרבות פתיחה באש על בוזזים, כדי למנוע פגיעה במקומות הקדושים מן הסוג שכבר אירע בחיפה, בירושלים וביפו. על-פי רישומיו של בן-גוריון ביומנו פקד אמנם כרמל לגרש את תושבי העיר לאחר כיבושה, אך מפקד מבצע דקל, חיים לסקוב, היסס למלא את הפקודה ופנה בעניין זה אל שר הביטחון, שהורה מייד להימנע מגירוש התושבים.⁴⁹

אף-על-פי-כן עזבו את נצרת לאחר הכיבוש מאות משפחות ועברו לסוריה, ללבנון ולעבר-הירדן. רובן לא היו מבני העיר, אלא מן הפליטים שהתקבצו בה מאז תחילת המלחמה מחיפה, מטבריה ומן הכפרים. מקצת הבורחים הגיעו עד פנת אל-ג'ביל שבדרום לבנון והצטרפו שם לפליטים מן הגלים הקודמים שעדיין המתינו לאישור כניסה לתוך לבנון. הלצה שרווחה בעיירה הלבנונית אמרה כי משכירים לפליטים צל של תאנה תמורת 25 לא"י, ואילו רובים נמכרים בחמש ואף בשתי לירות. משנודע בדרום לבנון על תנאי החיים בנצרת לאחר כיבושה החליטו מקצת הפליטים לשוב לעיר והסתננו אליה דרך הקווים המוחזקים בדלילות.⁵⁰

לאחר נפילת נצרת ונסיגת גדוד חטיין נמלטו התושבים מן הכפר לוביה. בעקבות הדוגמה שנתנה נצרת, נכנעו כפרים אחדים בגליל לכוחות צה"ל. אחד מהם היה סח'נין בגליל המרכזי. ואולם, עם כניסת ההפוגה לתוקפה נעצרה נסיגת צבא השחרור וכעבור יומיים הוא שב והשתלט על כפרים שבהם לא הוצב חיל-מצב, ובכללם סח'נין, ואף נקט צעדי נקמה נגד תושביהם.⁵¹

"הם חושבים שהצבא הוא מקור האסון שקרה להם"

הגל הנוסף של הפליטים שהגיע בעקבות קרבות עשרת הימים ביולי 1948 לשטחי הכיבוש הירדני, לגליל וללבנון, חולל תסיסה באזורים האלה. מעמדם של הפליטים החדשים היה שונה מהותית מזה של קודמיהם: הם לא ברחו משום שלא היו מסוגלים להתנגד ליהודים. בניגוד להבטחותיו, הלגיון נכשל בהגנה עליהם ובמקום להביא להם ישועה המיט עליהם אסון לאחר שנסוג מלוד ורמלה ומן הכפרים סביבו והפקיר את האוכלוסייה לגורלה. עצם נוכחותם של הפליטים האלה בגדה המערבית שימשה עדות חיה ותזכורת מתמדת לכישלוננו של הלגיון.⁵² החוסיינים ניסו לנצל את תסיסת הפליטים ומצוקתם לערעור מעמדו של השלטון העבר-ירדני בגדה, והזעיקו את אנשי הוועד הערבי העליון בארצות ערב להפעיל לחץ על הממשלות הערביות להגביר את מאמציהן להצלת ארץ-ישראל:

האויב כבש אתמול את בית נבאללה, ג'מזו, ע'נאבה, דיר טריף, קולה, אל-טירה, אל-זריעה, רמלה, לוד ואוירודרום בלוד ותחנת הרכבת והאוירודרום ברמלה... עמדת הצבאות הסדירים מזורה... רמאללה שבתה היום לאות מחאה... תושבי הכפרים גולים ללא מטרה ומפחדים מהעתיד. האמון חלש

⁴⁹ רישומים מ-15 ומ-18 ביולי 1948 ביומן בן-גוריון (יומן המלחמה, ב, עמ' 591 ו-599).

⁵⁰ דו"ח של קוריס מ-29 ביולי 1948 על הנעשה בצפון הארץ (את"ה, תיק 105/92).

⁵¹ כתב הכניעה של נכבדי סח'נין מ-20 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 2426/11 חץ), תלונת ישראל לאו"ם על השתלטות

צבא השחרור על הכפר (שם, שם) ויומן הפרות ההפוגה מס' 6 מ-26 ביולי 1948 (אמ"י, תיק 2426/10 חץ).

⁵² מברק פירי-גורדון אל משרד החוץ בלונדון מ-16 ביולי 1948 (PRO, FO 371/68375).

והמוראל מפקפק. בשם הלאום המעונה ובשם הקדושה שחוללה, נבקש שתקדמו את פני המצב ותסבירו לעמי ערב את האמת ותשתדלו להפעיל את ההמונים נגד הדרך הנוכחית.⁵³

גם בשכם, ברמאללה ובבית ג'לה פרצו הפגנות נגד עבדאללה ונגד צבאו, והמפגינים האשימו אותם ב"מכירתה" של רמלה בעבור בצע כסף.⁵⁴ לפליטי לוד ורמלה שהתרכזו בסביבות רמאללה היו תלונות וטענות רבות נגד שלטון הכיבוש העבר-ירדני. הלגיון הואשם באחריות לנפילתן של שתי הערים ואילו המנהל האזרחי הואשם בחוסר-אונים ובהתרשלות בהושטת סיוע לפליטים. תשדורות ברשתות האלחוט של הלגיון ושל הוועד הערבי העליון תיארו את מצבם החמור של הפליטים, ואנשי המופתי בבית לחם הזעיקו את עמיתיהם בדמשק:

מספר העוזבים את לוד ורמלה לאחר נפילתן הגיע ל-100,000 איש שנשארו בלי משכון, מזון וכסות. אנשי הכפרים הסמוכים עוזבים את מקומותיהם לאחר שראו את האסון שפגע באחייהם.⁵⁵

החוסיינים הגזימו כפליים לערך כשנקבו במספר הפליטים. מפקדת הלגיון ברמאללה העריכה את מספרם ב-30,000 בלבד. מפקד בריגדה 4 — מפקדה שהקים הלגיון אחרי הפלישה לטפל ביחידות המתנדבים וכוחות העזר שפעלו במרחבו עוד לפני הפלישה, ולאחר שיחידות אלו התפוררו בקרבות עשרת הימים הופקדה על הטיפול בפליטים — הצביע על המשימה הלוגיסטית העצומה של טיפול בהם שניצבה לפניו, ועל חשיבותה למעמדו של הלגיון בעיני האוכלוסייה:

כולם קוראים לנקמה בצבא הערבי [הלגיון] מכיוון שהם חושבים שהצבא הוא מקור האסון שקרה להם. לשם הרגעת הרוחות יש למצוא אמצעים לתת להם קורת-גג... לספק להם מזון וזאת על-ידי אוסף תרומות ואספקת מזונות מעבר-הירדן, מכיוון שהמצב הנוכחי בארץ-ישראל אינו יכול לעזור להקלת האסונות הללו.⁵⁶

שלטונות עבר-הירדן ניסו לעכב בעד זרימתם של הפליטים אל הגדה המזרחית, ולא השתלטו על מצוקות הרעב והשיכון שלהם בגדה המערבית של הירדן. בארגונים הוולונטריים שנטלו על עצמם לארגן את הסיוע לפליטים לא היה די כדי להתמודד עם הבעיות שיצרה נוכחותם של הפליטים באזורי המקלט.⁵⁷ מיופה-הכוח בעמאן הזהיר את משרד החוץ בלונדון כי בעיית הפליטים החריפה מעבר ליכולת ההתמודדות של הממשלות הערביות, הפליטים מיואשים וקיומם תלוי לגמרי בצדקה ממקורות מקומיים שיתכלו בקרוב. מחווה של נדיבות מצד בריטניה, הוסיף, תועיל לעבר-הירדן ולפליטים מן הבחינה הפיננסית, ולבריטניה מן הבחינה המדינית.⁵⁸

הביקורת על עבדאללה גברה, ובערי הגדה המערבית פרצו הפגנות. ניסיונותיו של אחמד חילמי, מושל ירושלים, להרגיע את הרוחות — נכשלו.⁵⁹ עיריית רמאללה ביקשה מעבדאללה עזרה דחופה: "70,000 נפש מפוזרים ברחובות, הרוב המכריע מהם מדלת העם. הם סובלים חוסר גדול במצרכים החיוניים וחוסר מים, המהווים סכנה רצינית לבריאות... אין לעיר אפשרות לשאת בדבר." המלך השיב כי הפנה את הקריאה אל "המחלקה הרפואית" וקרא לפרנסי רמאללה

⁵³ מברק קאסם אל משרד הוועד הערבי העליון בדמשק מ-12 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/31).

⁵⁴ סיכום ידיעות **אגף החקר** מ-26 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147)..

⁵⁵ מברק מבית לחם אל דמשק שנקלט ב-10 (כנראה צ"ל: 16) ביולי 1948.

⁵⁶ מברק בריגדה 4 אל מפקדת הלגיון בעמאן מ-14 ביולי 1948.

⁵⁷ הסקירה "בציבוריות הערבית" מ-20 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/119).

⁵⁸ מברק פירי-גורדון אל משרד החוץ בלונדון מ-24 ביולי 1948 (PRO, FO 816/127).

⁵⁹ סיכום ידיעות **אגף החקר** מ-26–27 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147).

להתאזר בסבלנות עד בוא העזרה.⁶⁰ רופא הקונסוליה האמריקנית בירושלים דיווח **למחלקת המדינה** בווישינגטון על סיוור שערך ברמאללה ובעשרות כפרי הנפה. הרופא תיאר תנאי תזונה ותברואה חמורים, היעדר כמעט מוחלט של שירות רפואי והזהיר מפני התפרצות מגיפות עם בוא החורף.⁶¹ ואולם למרות המצב הקשה בגדה המערבית, היתה ממשלת עבר-הירדן נחושה בדעתה שלא להתיר לפליטים נוספים לחצות את הנהר:

מאחר שמספר הפליטים בארץ [בעבר-הירדן] בזמן זה הוא רב וקשה לטפל בעניינים שלהם — לכן אין ברירה אלא שיישארו [הפליטים בגדה המערבית] במקומותיהם כעת עד שתתקבל החלטה סופית בעניינם.⁶²

במקרה המסוים הזה היה מדובר בכ-5,000 פליטים ששהו באזור יריחו, והלגיון סיפק להם מזון —15,000 ככרות לחם ביום.⁶³ ממשלת עבר-הירדן והליגה הערבית נקטו צעדים נוספים להתמודדות עם בעיית הפליטים, ובראשם הקמת שתי ועדות לטיפול בהם: ועדה ממשלתית ירדנית וועדה כללית של הליגה, שבה יוצגו גם הפלסטינאים.⁶⁴

בעיראק נפוצו שמועות כאילו פנה עבדאללה אל ממשלתה וביקש ממנה להקל מן הנטל המוטל על עבר-הירדן ולקלוט 100,000 פליטים פלסטינאים. פקידי העירייה בבגדד התכוננו לקבלת פני הפליטים שיגיעו לעיראק ורשמו את הבתים הריקים על-מנת לשכנם בהם.⁶⁵ למעשה, מספר הפליטים שהסכימה עיראק לקבל היה נמוך בהרבה. רובם היו תושבי כפרי חוף הכרמל, שהעיראקים חשו מחויבות מסוימת כלפיהם לאחר שהפקירום ולא חשו לעזרתם כאשר צה"ל התקיף אותם. מחויבותם של העיראקים לפליטי חוף הכרמל באה לידי ביטוי גם בהקמת גדוד מיוחד מורכב בצעירי הכפרים במסגרת גדודי העזר הפלסטינאים ששירתו בחזית העיראקית, הוא גדוד **אל-כרמל**, שזכה לציוד משופר וליחס טוב יותר מן הגדודים האחרים.⁶⁶

לפני שהתירו לפליטי חוף הכרמל להשתקע בעיראק דרשו העיראקים מן האו"ם להחזירם לכפריהם. משקיפי האו"ם יצאו אל ריכוזי הפליטים ליד ג'נין ופקדו את יוצאי ג'בע, עין ע'זאל ואג'ז. התוצאות היו: 8,111 מאותרים, 63 נעדרים ו-62 הרוגים. בשלושת הכפרים אמנם היו בשלהי שנת 1946 6,820 תושבים בלבד, אך אפשר שפליטים מכפרים סמוכים התחזו לפני המשקיפים כתושבי הכפרים האמורים. בעקבות החקירה תבע האו"ם להתיר את שובם של התושבים לכפריהם, תביעה שנדחתה על-ידי ישראל בתוקף.⁶⁷

במהלך קרבות עשרת הימים עמדו דיפלומטים בריטיים, ובראשם הקונסול בומון בירושלים ובריגדיר קלייטון במשרד הליגה הערבית בקהיר, על משמעותה המרכזית של שאלת הפליטים. מעתה הם ייחסו לה חשיבות רבה בהערכות ששלחו ללונדון. השניים תלו בישראל את הקולר

⁶⁰ מברק חנא חלף, ממלא-מקום ראש עיריית רמאללה, אל עבדאללה מ-21 ביולי 1948 ותשובת עבדאללה מאותו יום (אמ"י, תיק 2569/13 חץ).

⁶¹ מכתב הרצוג אל אג"ם מ-9 בספטמבר 1948.

⁶² מברק מיריחו אל נבי צלאח מ-26 ביולי 1948.

⁶³ צרור ידיעות ערביות מ"ירווחם" מ-23 ביולי 1948 (את"ה, תיק 105/147).

⁶⁴ "ארץ-ישראל בשידורים ערביים" מ-10-11 באוגוסט 1948 (אצ"מ, תיק S 25/9047).

⁶⁵ מברק מבגדד מ-29 ביולי שהופץ על-ידי **המחלקה המדינית** ב-2 באוגוסט 1948 (אמ"י, תיק 2569/13 חץ).

⁶⁶ דו"ח שבועי של **ש"מ** מ-26 באוגוסט 1948 (א"צ, תיק 2384/50/10).

⁶⁷ דו"ח של בריגדיר ריילי מ-8 בספטמבר 1948 ומכתב שרתוק אל באנץ' מ-28 בספטמבר 1948 (אמ"י, תיק 2426/12 חץ).

להיווצרותה של הבעיה, אף כי עדיין המעיטו בהערכת ממדיה. קלייטון כתב כי שמע סיפורים רבים על יחסם של היהודים לכפרים ערבים באזורי הקרבות והוסיף כי בין אם בגלל פחדנותם או מסיבות אחרות, עובדה היא ש-200,000 פליטים עזבו את ארץ-ישראל.⁶⁸ עוזרו של בומון, שרינגהאם, הודה בשיחה עם איש משרד החוץ לאו כהן כי הפליטים לא יוכלו לשוב לבתיהם, והציע שישראל תרכוש את אדמותיהם ותשלם את התמורה לסוכנות בינלאומית שתוקם לשם יישובם-מחדש. הוא דיבר על יישובם בעבר-הירדן וכהן, אף כי סבר שאין זה הפתרון הרצוי, ייחס חשיבות לרעיון מה גם שבא מן הצד הבריטי.⁶⁹

"את המספר המדויק של הפליטים לא יודעות גם הממשלות"

בעיית הפליטים הוסיפה להציק למדינות ערב, ובייחוד לעבר-הירדן. עיתוני סוריה טענו כי מספר הפליטים במדינה עלה ל-50,000 והחזקתם עולה לאוצר הסורי למעלה משני מיליון לירות סוריות בחודש. תחנות הרדיו הערביות סיפרו על פעולות שעושה הליגה הערבית כדי לארגן את הסיוע לפליטים בארצות ערב ובארץ. בשידורים נמסר מדי יום על מגביות לטובת הפליטים, על סיוע שמבטיחות להם מדינות זרות ועל פניות של מדינות ערב לאו"ם בבקשות סיוע. אולם המרחק בין הדיבורים למעשים, ובין התמונה שנצטיירה בשידורים למציאות בשטח, היה עדיין ניכר מאוד.⁷⁰ בדין-וחשבון שהגיש בלונדון על המצב בעבר-הירדן, כתב גלאב ששלושה רבעים מ-200,000 הפליטים בעבר-הירדן הם חסרי-כול וניזונים ממנת לחם יומית שמספקת להם הממשלה. מנה זו הספיקה בקושי לקיימם בחיים, וגלאב הזהיר מפני מגיפות טיפוס וכולירע המאיימות על הפליטים ועל הממלכה כולה. לדבריו, עלה מספר הפליטים בעמאן על מספר תושבי העיר הוותיקים. הפליטים היו מקור לתסיסה מתמדת ונרגנות, וגלאב חשד כי רבים ביניהם הסוכנים הקומוניסטים, הישראלים ו"האחרים" (כנראה התכוון לאנשי המופתי) השואפים לחולל פרובוקציות.⁷¹ גלאב הציג לפקידי משרד החוץ הבריטי עקרונות להתמודדות עם בעיית הפליטים בעבר-הירדן ובשטח הנתון לשליטתה בארץ-ישראל שיקלו על מצבם. בשלב ראשון, צריך היה לסייע לפליטים באספקת מזון, אוהלים, שמיכות ותרופות כדי שיוכלו לשרוד את החורף הקרב. בשלב שני צריך היה ליזום פרויקטים לפיתוח התשתית, כגון בניית נמל מודרני בעזה, שיספקו תעסוקה לפליטים. בשלב השלישי צריך יהיה ליישב את הפליטים מחדש באזור עזה, בבקעת הירדן ובערבה, ולהעביר את העודף ליישוב-מחדש במדינות ערב. גלאב לא האמין בשיבת הפליטים, וציפה שאם יתחדשו הקרבות יגדל מספרם בעוד מאה עד מאתיים אלף נפש.⁷² קירקברייד התריע בפני בוויין שגם אם לא תתחדש הלחימה עלולות כל הממשלות הנוגעות בדבר לפשוט את הרגל בגלל בעיית הפליטים,

⁶⁸ מכתבי בומון וקלייטון אל בארוז מ-18 ומ-23 ביולי 1948 (PRO, FO 371/68375).

⁶⁹ מכתב לאו כהן אל שרתוק מ-5 באוגוסט 1948 (אמ"י, תיק 1/2425/חז).

⁷⁰ סיכום ידיעות מ-4 באוגוסט 1948 (את"ה, תיק 105/147) והסיכום "שידורים ערביים" (מס' 2) של מחלקת המזרח התיכון מ-7 באוגוסט 1948.

⁷¹ דו"ח של גלאב מ-12 באוגוסט 1948 על המצב בעבר-הירדן (PRO, FO 371/68822).

⁷² תזכיר של גלאב לבארוז מ-7 בספטמבר 1948 (PRO, FO 816/130).

והפליטים עצמם יימצאו בסכנת-מוות. התוצאה, הזהיר השגריר, עלולה להיות התמוטטות המשטרים הערביים והפיכות ברחבי העולם הערבי.⁷³

הבריטים הבינו כבר בעת ההפוגה ששאלת הפליטים לא תיפתר בדרך החזרתם, אלא בטווח הקצר על-ידי ארגון פעולות סיוע ובטווח הארוך על-ידי יישובם מחדש. "אין זה סביר שרבים מהם יחזרו אי-פעם לבתיהם," ציינה הערכה של המצב במזרח התיכון שהוכנה במשרד החוץ בלונדון בעקבות ביקורו של גלאב ופגישותיו עם פקידי המשרד, והוסיפה: "השאלה ארוכת הטווח של יישובם-מחדש טרם טופלה כלל, אך היא תדרוש מאמץ ארגוני עצום ואמצעים כספיים ניכרים."⁷⁴ תוכנית הפתרון שהכין ברנדוט בתקופת ההפוגה השנייה היתה במידה רבה מאוד תוכנית בריטית שנועדה לשרת אינטרסים בריטיים ועיקרה שינוי תוכנית החלוקה באופן שישקף — להבנת הבריטים — את המצב הקיים: החלפת הגליל המערבי בנגב. לעניין זה, בעיקר, ניסה בוויין לגייס את תמיכת ארצות-הברית בתוכנית המתווך.⁷⁵ לעומת זה, בריטניה כמעט ולא התעניינה בדרישת ברנדוט להחזיר את הפליטים, והסתפקה בהחשת הקמתו של ארגון מטעם האו"ם לסיוע במקרי אסון, שיוכל להושיט עזרה לפליטים ולהקל על תנאי חייהם. שאלת החזרתם לא הועלתה כלל.⁷⁶ הערכות דומות על סיכויי חזרתם של הפליטים לבתיהם שיגרו לוויינגטון הקונסול בירושלים ודיפלומטים נוספים במזרח התיכון. האמריקנים ניסו לרצות את מדינות ערב בהעמדת כספים מקרנות של **אונרר"א** לרשות הסיוע לפליטים. ואולם, הערבים לא הסתפקו בכך. הם האשימו את ארצות-הברית באחריות לבעיה בגלל תמיכתה בציונות ועמדו על זכותם של הפליטים לשוב למקומותיהם.⁷⁷

במילים "שיבה למקומותיהם" לא התכוונו הערבים לשיבה מידית וודאי לא שיבה למדינת ישראל. חיסולה של ישראל קדם לשיבת הפליטים. הוועד הערבי העליון התנגד להחזרת הפליטים כל עוד השתמעה ממנה הכרה בחלוקה ובקיומה של מדינה יהודית. העיתונות הערבית תמכה בו, ומדינות ערב אימצו עמדה זו והצביעו כולן ב-11 בדצמבר 1948 נגד החלטת עצרת האו"ם מס' 194, שבין השאר עסקה באפשרויות הפליטים לשוב למקומותיהם או לקבל פיצוי על הרכוש שהותירו מאחוריהם. הפלסטינאים הטילו את האחריות לפליטים על הליגה הערבית, שעד כה נכשלה בהצלתה של פלסטין ועד שתעשה זאת עליה להקים ועדה מרכזית לעזרת הפליטים. אמיל ע'ורי הציע לרכז את הפליטים בבקעת הירדן ובנגב. כך יהיו קרובים לחזית ויוכלו לתרום את תרומתם למאמץ המלחמתי, ותיחסך מהם העוינות שהתגלתה כלפיהם במדינות ערב.⁷⁸

⁷³ מברק קירקברייד אל בוויין מ-4 באוגוסט 1948 (PRO, FO 816/127).

⁷⁴ תזכיר בארוז מ-8 בספטמבר 1948 על המצב במזרח התיכון (PRO, FO 371/68379).

⁷⁵ תזכיר בוויין לקבינט מ-24 באוגוסט 1948 ונספחיו (PRO, CAB 129/29) ופרוטוקול של ישיבת הקבינט ב-26 באוגוסט 1948 (PRO, CAB 128/13).

⁷⁶ תזכיר של ביליי מ-8 באוקטובר 1948 (PRO, FO 371/68379) ותזכיר דומה שחיבר רייט בפריס ב-11 באוקטובר 1948 (שם, שם). שניהם ציינו שבריטניה מסתפקת בארגון העזרה לפליטים.

⁷⁷ מברק הציר בבגדד אל מחלקת המדינה מ-11 באוקטובר 1948 שהעתקו שמור באמ"י, תיק 2569/12 חץ. כן ראו: מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 202.

⁷⁸ מאמרו של אמיל ע'ורי על שאלת הפליטים בטלגרף (ביירות) מ-6 באוגוסט 1948 כפי שהובא על-ידי יעקב אייל בתזכיר לשמעוני ודנין מ-18 באוגוסט 1948 (אמ"י, תיק 2566/13 חץ) ומברק הוסטון-בוטוול אל משרד החוץ מ-18 באוגוסט 1948 (PRO, FO 371/68494).

שני קונסולים בירושלים שסיירו בסוף אוגוסט 1948 — האחד בעבר-הירדן בלבד והשני בעמאן, בביירות ובדמשק — מסרו נתונים על מספרי הפליטים שהתבססו על אומדנים, והוסיפו: "את המספר המדויק של הפליטים לא יודעות גם הממשלות, וברצונן לסדר בקרוב מפקד כללי." הקונסולים ציינו כי "היחס הכללי לפליטים הוא כאל אורחים לא-קרואים הנופלים כמעמסה על עמי ערב... נשמעות האשמות כנגדם על שברחו מן המערכה והשתמטו. נוהגים לתלות על חשבונם את כל הצרות, ובעיקר את המצב הכלכלי הירוד." השניים תיארו את סידורי התמיכה בפליטים, אך היו חלוקים בהערכתם את הלוח הרוחות בקרב הפליטים:

[אחד טען כי] מחוץ לחוגי העשירים אין כל נטייה להשתקע בארצות ערב האחרות. המוסלמים העשירים נוסעים למצרים והנוצרים ללבנון. [השני] טוען, לעומת זאת, שבעלי הבתים והקרקעות מעוניינים לחזור ולהסתדר, בעוד שלהמון לא חשוב הדבר ויסקימו באם יסדרוהו בחקלאות במקום מושבו, עיראק או עבר-הירדן.⁷⁹

נוסעים ומסתננים לגליל סיפרו כי ממשלת סוריה מעניקה לפליטים זכויות אזרח ומוכרת להם קרקע במחיר מסובסד. לסיפורים אלה לא היה יסוד. מודיע ששב מדמשק לנצרת, סיפר כי מספר הנרשמים לקבלת סיוע (60 גרוש סורי ביום למבוגר ו-40 גרוש לילד) כבר עלה ל-37,000.⁸⁰ בריכוז הפליטים בבנת אל-ג'בייל שבדרום לבנון התפרעו פליטים רעבים ובזזו את מחסני המזון. המשטרה העבירה את מקצת הפליטים מן העיירה למקומות אחרים והמהומות נרגעו רק לאחר שהובטחה לפליטים הקצבה של מצרכי מזון בסיסיים.⁸¹ הפליטים בלבנון סבלו מאבטלה ועל הרוצים לעבוד ניטל לשלם שוחד לפקידי הרשות. כשני שלישי מן הפליטים בלבנון, 66,000 במספר, נרשמו לקבלת סיוע. הם הקימו ועדה שתייצגם כלפי השלטונות בביירות, הליגה הערבית והוועד הערבי העליון, ובראשה אחמד אל-ח'ליל מחיפה. הממשלה מינתה פקיד בכיר לנשיא הוועדה הממשלתית לענייני פליטים ו"השתרר סדר יחסי".⁸²

מצרים הוטרדה משאלת הפליטים פחות מבעלות-בריתה. למצרים עצמה הגיעו מעט פליטים, ורובם היו משכילים ו/או בעלי אמצעים. הפליטים שהתקבצו באזור הכיבוש המצרי בארץ-ישראל לא השפיעו על הנעשה במצרים, ומצוקותיהם לא נראו חריגות בהשוואה למצבם הרגיל של ההמונים בעמק הנילוס ובדלתה. בתקופת ההפוגה השנייה התרכזו באזור הכיבוש המצרי למעלה מ-130,000 פליטים. הריכוז הגדול ביותר, כ-50,000, היה בתוך העיר עזה. מספר דומה של פליטים הצטופף בעיירה מג'דל ובפרדסים, בכרמים ובשדות סביבה. כ-25,000 איש היו בחאן יונס והשאר במחנות נוציראת (8,000, רובם מלוד ומרמלה) ואל-בוריג' (3,000 בני יפו), וברפיה. הצבא המצרי והמוסדות האזרחיים המקומיים לא השתלטו על הבעיה, והפליטים התגוללו ללא דואג. בעלי היוזמה הסתננו לשטח המוחזק בידי צה"ל "במגמה לקטוף דורה ולגנוב מהכפרים העזובים".⁸³

מספרם הכולל של הפליטים הוסיף לשמש מקור לספקולציות. עיתוני סוריה ותחנות הרדיו הלבנוניות התחרו ביניהם בנקיבת מספרים גדולים יותר. הסורים כתבו על 300,000 פליטים

⁷⁹ דו"ח על ביקור הקונסולים בארצות ערביות המצורף למכתב "ירוחם" אל ש"מ/מ-18 בספטמבר 1948.

⁸⁰ דו"ח של "צורי/מוריס" לש"מ/מ-3 בספטמבר 1948 ודו"ח של "צורי/יוסף" לדעת/ע-מ-8 בספטמבר 1948.

⁸¹ דו"ח של קמ"ן מרחב חיפה מ-18 באוגוסט 1948.

⁸² מכתב הרצוג אל דעת מ-19 בספטמבר 1948.

⁸³ סיכום ידיעות מודיעים של חזית ד מ-16 בספטמבר 1948.

שנמלטו לארצות ערב, ו-50,000 מהם נמצאו בסוריה. בלבנון דיברו על 350,000 פליטים, שרק מקצתם נמצאו עדיין בתחומי ארץ-ישראל. מאחורי התחרות הזו ניצב הרצון לזכות בנתח גדול יותר מכספי הסיוע. ברמאללה טענו כי בסביבות העיר חונים כ-100,000 פליטים ובעיר עצמה עוד 20,000.⁸⁴ **אגף החקר** ציטט "מקורות ירדניים רשמיים" שנקבו במספר של 226,000 פליטים המצויים תחת שלטון עבר-הירדן משני צדי הירדן, 140,000 מהם בשומרון, בסביבות רמאללה ובבקעת הירדן. על תנאי חייהם נאמר:

העניים מקבלים 200 גרם לחם ליום, ואילו האמידים יותר מקבלים קילוגרם קמח אחד לחודש. את שאר מצרכיהם עליהם לקנות בעצמם. הוצאת האוצר הירדני על קמח ולחם עבור הפליטים היא כ-8,000 לירות ביום, סכום המהווה שליש מתקציב המדינה. כל ראש משפחה מבין הפליטים מקבל אוהל בלי להתחשב במספר הנפשות אשר במשפחתו.

לקראת החורף העבירו השלטונות פליטים מאזור ההר אל בקעת הירדן. צעירי הפליטים אמנם התגייסו ברצון לגיון וליחידות עזר שלצדן, אך הלגיון לא התלהב לגייסם מחשש שיערקו לאחר שיקבלו את שכרם. סקירת **אגף החקר** גם הצביעה על שאיפותיהם לעתיד של הפליטים:

הפליטים שבינם וכפרם חרבים [לא] מתכוננים לחזור... בעלי הקרקע שביניהם מאמינים, כי מדינת ישראל לא תפקיע את אדמתם אלא תקנה אותה. בכסף זה הם מקווים להסתדר בחוץ-לארץ. אלה שכפריהם לא נפגעו מקווים לחזור... מאחר שהתרגלו כבר לחילופי המשטרים.⁸⁵

כלפי העולם פרטו דובריהן של מדינות ערב ועסקנים פלסטינאים על נימים של רגישות אנושית והזהירו מפני הגורל המצפה לפליטים אם לא תיפתר בעייתם עד בוא החורף. עובדי **הצלב האדום** וקבוצות אחדות של מתנדבים שהגיעו בקיץ 1948 מאירופה ומארצות הברית אמנם ניסו להושיט עזרה לפליטים, אך היתה זו טיפה בים. האו"ם נענה לקריאתו של ברנדוט ומינה נציג לריכוז פעולות הסיוע לפליטים. האיש הגיע לאזור וסייר במדינות ערב, וקרא למרכז האו"ם לשלוח בדחיפות מומחים לשירותי רווחה. מדינות שונות, ובראשן ארצות-הברית, נענו לקריאתו של המתווך להושיט עזרה לפליטי המלחמה "הערבים והיהודים" ותרמו כספים או מזון. הצלב האדום התחייב לתרום סכום שיכסה עשרה אחוזים מצורכי הטיפול בפליטים.⁸⁶ נציג פלסטיני טען בלונדון כי "למרות כל העזרה הזאת לא יוכלו הפליטים להחזיק מעמד בעונת החורף." מדינות ערב הציגו את פתרון שאלת הפליטים כתנאי מוקדם לכל מהלך מדיני אחר שיביא לסיום המלחמה.⁸⁷

"לא מצאנו ראיות שהתנועה הזו יזומה ומודרכת"

מקצת הפליטים שלא הרחיקו ממקומות מושבם ניצלו את דילול הכוחות של צה"ל לאורך הקווים בתקופת הפוגה השנייה, וכבר אז החלה להסתמן תופעת ההסתננות שליוותה את מדינת ישראל בשנותיה הראשונות, עד מלחמת סיני. רוב המסתננים שחצו את קווי הפסקת-האש בימי הפוגה לא ביקשו לשוב ולהתיישב במקומותיהם הקודמים, אלא רצו להציל רכוש, ולעתים לנקום

⁸⁴ סיכום ידיעות **אגף החקר** מ-4 באוגוסט 1948 (את"ה, תיק 105/147).

⁸⁵ עלון ידיעות של **אגף החקר** מ-12 בנובמבר 1948 (א"צ, תיק 6/137/51/84) ודו"ח יומי של ש"מ/מ-13 בנובמבר 1948 (א"צ, תיק 7249/49/235).

⁸⁶ דו"ח שבועי של דעת/ירושלים מ-29 באוגוסט 1948 (א"צ, תיק 4944/49/622).

⁸⁷ דו"ח שידורים גלויים מ-28 באוגוסט 1948.

בכובשים. יזהר סמילנסקי, קמ"ן מחוז השפלה שהחזיק בקו אל מול המורדות המערביים של הרי יהודה, דיווח באמצע ספטמבר 1948: "הסתננות הפלחים... קבוצות של עשרות פלאחים ביקרו, לשם איסוף רכוש ומזון, בכפרים העזובים. לא מצאנו ראיות שהתנועה הזו יזומה ומודרכת.⁸⁸ לימים תיאר הסופר ס. יזהר את אוירת התקופה ההיא, וייחס מקום מרכזי להתייחסות לפליטים, בסיפוריו "ח'רבת חזעה" ו"השבוי", ובעיקר באפוס המונומנטלי ימי צקלג. ילד מבית ג'וברין, שנלכד ב-18 בספטמבר, טען בחקירתו כי נתפס בשעה ש"הלך לקחת אוכל, כי הרעב אצלם גדול." הוא סיפר כי בבית ג'וברין "ישנם המון פליטים השוכנים בין הזיתים ומזרחית לעיר... גם בתוך העיר ישנם פליטים רבים. הרעב בין הפליטים גדול ואין מי שיעזור להם."⁸⁹ תושב קשיש מעין כרם, שנמלט למנזר דיר קרמיון ונתפס בבואו לקטוף פירות בבוסתנו על-מנת למכרם בשוק של בית ג'לה, סיפר:

במקום נמצאים פליטים רבים מכפרי הסביבה... הם עניים ומצבם הכספי כבי-רע. אין להם במה לכלכל את עצמם ואת בני-ביתם, ומאז עזבו את כפריהם לא קיבלו כל סיוע כספי מאיזה צד שהוא. הם מפרנסים את עצמם על-ידי פשיטת-יד וכו', וגם זאת בדוחק רב... גם בית לחם מלאה פליטים לרוב.

הקשיש הוסיף כי "הלוך הרוחות בקרב הפליטים ירוד מאוד. הכפריים העניים שנטשו את אדמתם ואת בתיהם מרגישים יפה את מוראות הנדידה והמלחמה." בכפר וולג'ה הכריחו המצרים את התושבים שנמלטו לשוב אל הכפר ולהגן עליו.⁹⁰ מודיע סיפר על חיי הפליטים ברצועת עזה:

בערים הגדולות גרים רוב הפליטים בבתים ומשלמים בדרך-כלל שכר-דירה. ממזרח למגדל שוכנים פליטים רבים בסוכות עשויות בד-שק אשר הועמדו בכרמי הזיתים בקרבה בלתי-אמצעית לצבא המצרי. סביב בית להיה וג'בליה... שוכנים הפליטים מתחת לעצים. במקומות אחדים הקימו... צריפי פח... בערים הגדולות החלו המצרים לחלק מזון לפליטים, אך המנות עדיין קטנות... יש משפחות אשר מתקיימות על מכירת רכושן שהצליחו להציל בעת עקירתן, אך לרובן לא נשאר עוד מה למכור. אבות לבנות מנסים להשיאן. יש והמחיר יורד עד 80 ולעתים עד 20 לירות, ולעתים לא ניתן מוהר כלל [שכן] האב שמח להיפטר מפיות מיותרים. נשים וילדים רבים חוזרים על הפתחים.

תיאור זה תאם לדברי מודיעים אחרים שתיארו את המצב בערים עזה, רפיח וחאן יונס.⁹¹ אוזלת-ידם של המצרים בהתמודדות עם בעיות האוכלוסייה, ובעיקר עם המגיפות שפרצו באזור עזה בחורף 1948/9, והשחיתות שפשתה במנגנוני העזרה שפעלו באמצעות המנהל המצרי, עוררו התמרמרות בקרב הפליטים ברצועה. התסיסה בקרב הפליטים באה לידי ביטוי גם בגידול בהיקף ההסתננות. כמעט מדי יום (או לילה) נתגלו ונעצרו מסתננים יחידים או קבוצות במרחב שבין צפון הרצועה לבין אשדוד. מקצתם ביצעו מעשי שוד וגניבה, וחשודים במניעים כאלה להסתננותם נעצרו והובלו לחקירה. רובם הסתננו ממניעים תמימים יותר, וכאשר נתפסו הוזהרו ושולחו אל מעבר לגבול.

מסתננים מרצועת עזה חצו גם את הגבול המצרי, והמצרים הטילו עונשים חמורים על אלה מהם שנתפסו בסיני. יתר-על-כן, הם החזירו משפחות של פליטים מיפו, שהגיעו בתחילת המלחמה

⁸⁸ סיכום שבועי של מטה מחוז השפלה מ-18 בספטמבר 1948 (את"ה, תיק 105/119).

⁸⁹ סיכום ידיעות מודיעים של חזית ד מ-20 בספטמבר 1948 וראה זיכרונותיו הנ"ל של פייסל ח'ורני (הערה 00).

⁹⁰ דו"ח מ-21 באוגוסט 1948 על חקירת השבוי שנתפס בעין-כרם (א"צ, תיק 5254/49/74).

⁹¹ דו"ח מ-9 באוקטובר 1948 על החיים באזור הכיבוש המצרי.

למצרים והשתכנו בקנטרה, והעבירו אותן למחנה אל-בוריג' שמדרום לעזה.⁹² פעילים קומוניסטים חברי הליגה לשחרור לאומי, שנמלטו מעזה וחצו את הקווים, התלוננו על שחיתות המנגנון המחלק את מצרכי הסיוע לפליטים, וסיפרו על מהומות במחנות הפליטים אל-בוריג' ונוציראת, על גניבות וביזה אגב ההפגנות, ועל התנגשויות עם שוטרים ועם הצבא המצרי. "למרות זאת", סיכמו, "גדול הפחד מן השוט המצרי ואין לקוות לפעולות כלשהן מצד התושבים המקומיים."⁹³ לאחר מבצע יואב עלתה קרנו של עבדאללה גם באזור עזה, בד בבד עם שקיעת מעמדו של המופתי שם. בהר חברון ניכרה בקרב פליטי קרבות מבצע יואב מגמה, שהתחזקה בימי מבצע חורב מחשש להתפשטות הקרבות אל ההר, לעזוב את האזור ולעבור לסביבות יריחו. גם תושבי הכפרים ממערב לחברון, כגון אַדְנָה ותרקומיה, עזבו אותם ונעו מזרחה.⁹⁴ מסתננים שנתפסו ברמלה באוקטובר 1948 סיפרו כי באו מרמאללה, שם:

כל הפליטים... סובלים מחוסר-כול. אוכל אין להשיג. הם נודדים בכל כפרי הסביבה של רמאללה ומבקשים נדבות... שאלת המים היא קשה ביותר... עם התקרבות עונת החורף הולכת ונעשית יותר קשה בעיית שיכון הפליטים. רוב הפליטים מתגוררים תחת עצי הזיתים, בכרמים ובמערות. אין להם מזרונים ולא מקומות לינה. הרבה חלו מסיבה זו... חלק קטן מהפליטים עברו לנבלוס [שכם]. הלגיון הערבי שנמצא ברמאללה מזלזל בפליטים ולא עוזר להם.

המסתננים הוסיפו בחקירתם פרטים על הקצבות הסיוע של השלטונות ועל מחירי המים, וסיפרו על התמותה הגוברת בקרב הפליטים בעקבות גשמי העונה הראשונים.⁹⁵ מודיעים ששבו מן השומרון ומעבר-הירדן סיפרו על קשיי הפליטים במחנות: "היחס של הצבאות הערבים אליהם גרוע ומנצלים אותם. מחלות ומוות שולטים במחנותיהם." נפוצו סיפורים על התאבדויות ואף על ראשי משפחות אמידות שהתרוששו ובייאושם הרגו את בני-משפחתם והתאבדו. הסיכום היה: "הפליטים רוצים בשלום בכל מאודם ומוכנים, אילו ידעו כי ישאירם בחיים, לשוב ולהתמסר ליהודים ולחיות תחת שלטונם."⁹⁶ יחסם של הפליטים למדינת ישראל עדיין הושפע יותר מגורלה של דיר יאסין מאשר ממצבה של נצרת תחת השלטון הישראלי: "סיפורי זוועה רווחים בקרב התושבים, ובעיקר בקרב הפליטים, אשר רבים מהם חזו את נוראות המלחמה מבשרם." יחד עם זה, כל הסימנים בשטח וההדים מריכוזי הפליטים הראו כי תקופת הבריחה נגמרה: "ההנחה כי הן התושבים והן הפליטים יישארו במקומם במקרה של כיבוש יהודי נראית ודאית."⁹⁷

"בבתי הזונות בבירות ניכר מספר רב של נשים מהארץ"

⁹² סקירת ממ"ן/1 מ-6 באפריל 1949 שכותרתה "פרטים על מצב הפליטים בשטח הכיבוש המצרי".

⁹³ מכתב דעת אל ש"מ מ-2 בדצמבר 1948.

⁹⁴ סיכום יומי של חזית ג מ-29 בדצמבר 1948 (א"צ, תיק 5254/49/74).

⁹⁵ דו"ח של קב"ט רמלה ולוד מ-29 באוקטובר 1948 על חקירת מסתננים שנתפסו ברמלה.

⁹⁶ דו"ח של אהוד רפפורט מ-13 בדצמבר 1948, ודו"ח של קוריס מ-29 בדצמבר 1948.

⁹⁷ דו"ח של קמ"ן מרחב הנגב מ-12 בדצמבר 1948.

מצבם של הפליטים בצפון הארץ ולאורך הגבול הצפוני בקיץ 1948 היה דומה. מעמק החולה דווח על "תנועת פליטים לכפרי הביצות בלילות בגלל הרעב. חלק מהם אף מזוינים ואירעו כמה מקרי יריות אל נוסעים בכביש הראשי." מדי-פעם נעשו הסדרים מקומיים להחזרת משפחות יחידות שקיבלו יחס מועדף, או אף קבוצות גדולות יותר, לשטח ישראל. הסורים התנגדו להסדרים כאלה והשתמשו בבלתי-סדירים שגייסו מקרב הפליטים כדי לפגוע בחוזרים ולשבש את החיים באזור הביצות בכלל.⁹⁸

קצינים לבנונים קיימו מגעים בדרג מקומי עם קציני צה"ל על-מנת לאפשר לפליטים לקצור את שדותיהם בבקעת קדם-מלכיה שהשתרעה משני עברי החזית. בשיחות אלו הוסכם שאין לירות על כפריים שיחצו את הגבול אלא לשבותם. בכפרים מן העבר הסורי של הגבול שתושביהם נמלטו בעקבות הפצצות חיל האוויר, כגון בניאס, ניכרה תנועה של חזרה. לעומת זה ננטשו כפרים ברמת הגולן, כגון מסעדה, כאשר נפוצו באזור שמועות על חידוש הקרבות באמצע ספטמבר.⁹⁹ איש עסקים לבנוני העריך את מספר הפלסטינאים בארצו ב-70,000, ומלבדם עוד כרבת פליטים יהודים ונוצרים שנמלטו מסוריה. מחציתם של הפליטים הורכבה מאנשים אמידים או מגמלאים של ממשלת המנדט, שהמשיכו לקבל את קצבותיהם בלבנון. אלה הוציאו כספים והניעו את גלגלי המשק הלבנוני. כך, למשל, נהנו מהם בעלי בתי המלון, שבמקום עונת קיט בת חצי שנה נהנו מתפוסה מלאה גם בעונה המתה. הפליטים הנצרכים והנתמכים רוכזו במחנות בצידון ובבקעת הלבנון, ולא נראו בביירות. הוצאות התמיכה בהם מומנו על-ידי הליגה הערבית ולא על-ידי ממשלת לבנון, ובסיכום: "בעיית הפליטים, מאחר שעברו אי-הסדרים שהתהוו בתחילתה, היא מקור לכספים ולתעסוקה ללבנון."¹⁰⁰

נכבדים פלסטינאים בגדה המערבית ובלבנון חיפשו דרכים להשפיע על גורלם של הפליטים. הבישוף חכים, שעמו נפגשו טוביה ארזי וששון בפריס, אישר את עיקרי הניתוח של איש העסקים הלבנוני, אך הוסיף כי "כסף זה כבר הוצא על-ידי הפליטים לכלכלתם והוצאותיהם, ועכשיו מתחילה הבעיה של העתיד." הבישוף חכים פעל בעיקר למען בני-עדתו היוונית-קתולית ובעניינם של בעלי רכוש שהושאר בארץ. לשם כך נדד בביירות ערב ובאירופה. לששון ולארזי הוא הציע שישראל תרכוש את אדמותיהם ובתיהם של הפליטים בכסף מלא, והתמורה תאפשר לפחות לפליטים בעלי הרכוש להסתדר במקומות שונים בעולם ותקהה את עוקצה של הבעיה כולה.¹⁰¹ תיאורם של סוכני דעת את מצבם של הפליטים בלבנון היה שונה. לדבריהם, מרבית הפליטים רוכזו במחנות עין אל-חילוה ומיה-מיה שבאזור צידון. אלה שחיו מחוץ למחנות קיבלו תמיכה בשיעור 10 מיל ליום ו-5 ק"ג קמח לחודש. שוכני המחנות היו צריכים לקבל מנת מזון בסך 60 מיל ליום. המנות חולקו באמצעות שרשרת של קבלנים לבנונים ופלסטינאים שהתעשרו ממפעל העזרה, אך רק מקצתן הגיעה אל הנזקקים להן, ובסיכום:

⁹⁸ ראה, למשל, דו"ח מ-26 באוקטובר 1948 על היתקלות בין מסתננים לבין חוזרים באזור החולה (א"צ, תיק 7249/49/191).

⁹⁹ סיכום של דוד וולפנון מ-27 באוגוסט 1948 (שם, שם), ודו"ח של שפירא מ-14 בספטמבר 1948 (א"צ, תיק 7249/49/146).

¹⁰⁰ מכתב ארזי אל שמעוני מ-20 באוקטובר 1948 (אמ"י, תיק 2565/12).

¹⁰¹ דו"ח של ששון וארזי מ-26 באוקטובר 1948 על פגישתם עם חכים בפריס (אמ"י, תיק 2563/21).

מיום ליום הולך ומחמיר מצבם של הפליטים. בבתי הזונות בביירות ניכר מספר רב של נשים מהארץ אשר בגלל המצב הקשה נאלצות לבקש פרנסה בדרך זו. המצב במחנות מבחינת השיכון בכל רע. במחנות בצור ובצידון מתו למעלה מ-400 תינוקות כתוצאה מגל הקור.

תיאור דומה מסר פלסטינאי ששב מסוריה ולבנון וסיפר על מגפת דיזנטריה במחנות הפליטים, על מחסור ברופאים ועל יחסם הנוקשה של הסורים אל הפליטים החיים בארצם.¹⁰² בביירות הוקמה, כאמור, נציגות של פליטים בראשותו של אחמד אל-ח'ליל. היא הוכרה על-ידי ממשלת לבנון, אולי הודות לקרבת המשפחה (פרי קשרי נישואין) בין אל-ח'ליל לבין שר ההגנה הלבנוני מג'יד ארסלן. אל-ח'ליל וחברי הוועדה שלו הופקדו על חלוקת כספי התמיכה של הליגה הערבית בקרב הפליטים בלבנון. בתחום הפוליטי השתלבה פעילותו של השופט מחיפה במאמציו של עבדאללה להשיג הכרה פלסטינית במלכותו על החלק הערבי של ארץ-ישראל, וכעבור זמן לא-רב הוא עבר מביירות לגדה המערבית ומילא תפקידים בכירים במנהל העבר-ירדני.¹⁰³

הפסקת הקרבות והתרופפות השלטון הצבאי בעזה ובשומרון אפשרו לפליטים לבטא בפומבי רגשות ודעות ביתר חופשיות מאשר בזמן המלחמה. היתה זו הסיבה העיקרית לידיעות הרבות על החרפת מצוקתם — מצוקה שהתקיימה גם קודם-לכן, אלא שעכשיו אפשר היה לדבר עליה בגילוי-לב.¹⁰⁴

על-מנת לבלום מגמה זו הופצו שמועות זוועה, שעל רקע הדימוי שנוצר ליהודים מאז ימי דיר יאסין נקלטו בנקל, על יחסם של היהודים לערבים שנותרו תחת שלטונם: שיתוק חיי הכלכלה שלהם, פגיעות במנהגי הדת, התעללות בשבויים בעת חקירתם וחילול כבודן של נשים. מן הצד האחר סירבו השלטונות בגדה המערבית לקלוט פליטים נוספים, והעיראקים התכוונו להחזיר לשטח ישראל ערבים שגורשו ממנו אל המשולש. משנמנע מהם הדבר הגישו תלונות לצלב האדום ותבעו ממנו לחקור את נסיבות הגירושים.¹⁰⁵ העיתונות הערבית הודיעה כי ממשלת עיראק מוכנה לקבל פליטים בארצה ואף החלה להקים עבורם מחנות באזור מוצול, אלא שהפליטים בהם דובר היו צריכים לבוא מסוריה ולא מתחום שליטתו של חיל המשלוח בארץ-ישראל.¹⁰⁶

מספר הפליטים בסוריה היה קטן בהשוואה לריכוזיהם בגדה המערבית והמזרחית, ברצועת עזה ובלבנון. רובם היו פלחים מכפרי הגליל המזרחי, עמק הירדן ועמק החולה שהתרחקו מעט מזרחה, לרמת הגולן, ובחלקם אף נשאר ליד ערוץ הירדן. לא נמצאו בקרבם דמויות בולטות כמו בקרב הפליטים בעבר-הירדן או בשטח הכיבוש המצרי. תושבי הכפרים ברמת הגולן הסתייגו מהם. הממשלה הטילה על המוח'תארים לדווח לשלטונות על הזרים המסתובבים בכפרים או לידם וכל

¹⁰² מכתב ראש ש"מ אל ש"מ/18 מ-3 בדצמבר 1948, ודו"ח של אירבך מ-6 בדצמבר 1948.
¹⁰³ מכתב שטרית אל שרתוק מ-28 באוקטובר 1948 (אמ"י, תיק 2564/10/חץ) וידיעות מכמאל יוסף טאהר מ-1 בדצמבר 1948 (א"צ, תיק 1261/49/10).
¹⁰⁴ דו"חות של הצנזורה מ-10 ו-20 בינואר 1949 (א"צ, תיק 6/137/51/286).
¹⁰⁵ ידיעות על הלכי הרוח ברמאללה בדו"ח של קמ"ן מרחב המרכז מ-4 בינואר 1949, דו"ח יומי של ש"מ/1 מ-8 בינואר 1949 (א"צ, תיק 7249/49/236) ומכתב אגף החקר אל מטכ"ל/אג"ם מ-27 בינואר 1949 (א"צ, תיק 2384/50/11).
¹⁰⁶ דו"ח יומי של ש"מ/1 מ-14 בינואר 1949 (א"צ, תיק 2384/50/16).

פליט שהסתובב בקרבת הגבול וריכוזי הצבא נחשד כמרגל-בכוח. מחשש לריגול ולשיתוף-פעולה עם ישראל, התכוונו הסורים להעביר את הפליטים אל פנים הארץ.¹⁰⁷ כמאל חסיין מחלסה, האיש שבשעתו הרג את יוסף טרומפלדור ואחר-כך סחר בקרקעות עם הקרן הקיימת והיה מודיע של **הש"י** ושל **דעת** עד שחוסל במאי 1949 על-ידי סוכני המודיעין הסורי בלבנון, הגיע באמצע מרס אל בנימין שפירא בקיבוץ עמיר וסיפר לו על הלוך הרוח בקרב הפליטים בלבנון:

כל הפליטים שנמצאים בלבנון — רצונם לחזור. אף פליט לא התאחז בקרקע, ולא נותנים לעבוד בכלל, ובייחוד לא נותנים להם לעבוד עבודה חקלאית. מאז שהעזרה לפליטים הועברה... לידי **הצלב האדום** האספקה הורעה. המנגנון של **הצלב האדום** בלבנון, המורכב ברובו מפקידים לבנוניים, גונב מכל הבא ליד ולפליטים מגיע מעט מאוד.¹⁰⁸

"הפליטים, שמחים להסכם... כי בזה התעוררה תקוות הפליטים לחזור לבתיהם"

מלכתחילה ראו הפלסטינאים שעזבו את חיפה, יפו, ירושלים והכפרים את עזיבתם כזמנית וקצרת-מועד. הם היו משוכנעים כי ישובו לבתיהם עם הפסקת האש, ומונח זה יכול היה להתפרש כהפוגה, שביתת-נשק וודאי הסדר שלום. לפיכך, כמעט ולא ניסו פליטים להיאחז בקרקע. יוצאים מכלל זה היו כפריים שהיגרו ליפו ולחיפה, ובמהלך המלחמה שבו אל כפריהם ואל החקלאות, אך אלה לא נחשבו לפליטים. בעיראק, בסוריה ובלבנון לא היה ידוע על פליטים פלסטינאים שניסו לעסוק בחקלאות. מקרב 60,000 הפליטים ממזרח לירדן עסקו רק 3,000 בחקלאות. רובם היו בדווים מעמק בית-שאן שעוד לפני המלחמה החזיקו בשטחי קרקע מעבר לנהר ועתה עברו לצד השני ועיבדו אותם. האחרים היו פלחים נוצרים מבית-שאן ומרמת סירין, שקיבלו קרקע בחכירה מקרובים או מבעלי קרקעות גדולים תמורת שלישי מן היבול. ממשלת עבר-הירדן היתה מוכנה להעניק לפליטים קרקע ממשלתית, אך נכונות זו כמעט ולא נוצלה מהיעדר אמצעים לרכישת זרעים, כלי-עבודה ובהמות, שבלעדיהם לא היה טעם בחכירת הקרקע. מודיע שנשלח להתעניין בדעתם של הפליטים על החלופות האפשריות הניצבות לפניהם, סיכם:

הפליטים היו בוחרים לחזור כל אחד למקום מוצאו, מתוך הנחה שבו יהיה להם יותר קל לבנות את משקם מחדש. פרט חשוב ברצונם זה הוא החשבון שבקרבת היהודים תהיה להם תמיד אפשרות לעסוק בעבודה שכירה בעונות המתות לפלחה. במקום שני לאחר כפר המוצא בא בחשבון שטח המשולש, ולאחריו — עבר-הירדן... הנטייה לחזור ארצה היא כללית לכל הפליטים, לאו דווקא הפלחים ביניהם.¹⁰⁹

עם חתימת הסכם שביתת הנשק בין ישראל לבין עבר-הירדן, שבו סוכם על העברת רצועה לאורך החזית העיראקית-לשעבר בשרון ובוואדי ערה לשלטון ישראל, נהרו פליטים אל הכפרים שנועדו

¹⁰⁷ דו"חות של שפירא מ-25 במרס ומ-6 באפריל 1949.

¹⁰⁸ דו"ח של שפירא מ-15 במרס 1949.

¹⁰⁹ תשובות לשאלון בעניני פליטים במכתב ממ"ן/1 אל דעת מ-31 במרס 1949.

להיכלל בשטח ישראל: "ההמון, ובייחוד הפליטים, שמחים להסכם... כי בזה התעוררה תקוות הפליטים לחזור לבתיהם." בכפרים ערה וערערה נוספו, לדברי מודיע מן הסביבה, 500 פליטים שהגיעו אל שני המקומות לאחר חתימת הסכם רודוס. לעומת זה, נכבדי ג'נין שללו את שביתת הנשק שהשאירה את הפליטים בעירם.¹¹⁰

לאחר חתימת הסכם שביתת הנשק נכזבו רבות מן הציפיות שטיפחו הפליטים בתקופת ההמתנה לחתימה. אחד המודיעים דיווח כי "העקורים שקיבלו הסבר בקשר לחזרתם למקומותיהם והבינו כי דבר זה מן הנמנע יהיה, אינם ששים לקראת היאחזות בקרקע החדשה." הידיעות על המשך השיחות בין המלך עבדאללה לבין נציגי ישראל עוררו תקוות מחודשות בקרב הפליטים, שאם לא שביתת הנשק הרי השלום שיבוא בעקבותיה יאפשר להם לשוב לבתיהם. תושבים שנטשו את בתיהם בכפרים סמוכים לגבול מצדו הירדני מיהרו לשוב אליהם, וכמוהם פליטים מן הכפרים הסמוכים לגבול מעברו הישראלי. בירושלים דנו בבתי הקפה בעיר העתיקה על תור החזרה: תושבי איזה כפר ישובו ראשונים בהסתמך על חלקם בקרבות בעבר; חשיבותו האסטרטגית של כפרם ליהודים; כמות הקרקע בבעלותם; ואפילו אמונתם הדתית, בהנחה שנוצרים יורשו לחזור לפני המוסלמים.¹¹¹

"המנות המיותרות היו נמכרות על-ידי ראש המחנה

וחבר עוזריו באופן פרטי"

בספטמבר 1948 החלו ארגוני סיוע בינלאומיים לגלות עניין בשאלת הפליטים הפלסטינאים ולהעריך את השלכותיה בעתיד על עבודתם ועל תקציביהם. בחודש ההוא הגיע לעבר-הירדן גנרל הרדינג מטעם ארגון הפליטים הבינלאומי (IRO) כדי להתרשם מן המצב במישרין ולהעריך את מחיר הסיוע לפליטים.¹¹²

בשלהי המלחמה טופלו הפליטים על-ידי מתנדבים — רופאים, אחיות ועובדי סעד — שפעלו במסגרת ארגוני סיוע אמריקניים, בריטיים ומערב-אירופיים: קווייקרים מארצות-הברית בעזה, **הצלב האדום** ביריחו, משלחת בלגית בארביד ומשלחת בריטית במפרק. בנובמבר 1948 הקים האו"ם גוף לתיאום פעולותיהם של ארגוני הסיוע ולמימון, ובסוף השנה הושג הסכם בין ממשלת לבנון לבין האו"ם ו**הצלב האדום** על הגשת סיוע לפליטים הנמצאים בתחומה.¹¹³ בדצמבר 1948 החל **הצלב האדום** לפעול גם בעבר-הירדן, ובמרס 1949 קיבל על עצמו הארגון את הטיפול

¹¹⁰ דו"חות של ורדי מ-12 ומ-30 באפריל 1949.

¹¹¹ דו"ח של קוריס מ-6 באפריל 1949, דו"ח של אברהם כהן מאותו תאריך וידיעות על הנעשה בדרום ירושלים בדו"חות של אברהם כהן מ-29 באפריל ומ-12 במאי 1949.

¹¹² מכתב גלאב אל בארוז מ-22 בספטמבר 1948 (PRO, FO 371/68861).

¹¹³ תקציר יומי של "ירוחם" מ-8 בינואר 1949, דו"חות יומיים של ש"מ/מ-1 מ-14 בינואר 1949 (א"צ, תיק 2384/50/16) ומ-17 בפברואר 1949 (א"צ, תיק 7249/49/11) ולקט של ש"מ/מ-10 מתוך עיתונות ערבית מ-24 בינואר 1949 (א"צ, תיק 2384/50/11). על ראשית פעולתן של משלחות העזרה ראה גם מוריס, לידתה של בעיית הפליטים, עמ' 418–421.

בפליטים שנמצאו בתחומי ארץ-ישראל הערבית. המתנדבים מכל הקבוצות והארגונים השתלבו במנגנון שלו, לצד צוות שוויצרי גדול של רופאים ואחיות ואלפי עובדים ערבים מקומיים.¹¹⁴ בתחילת 1949 הוקמו בגדה המערבית מחנות פליטים בעקבת ג'אבר שלידי יריחו, ובקלנדיה שלידי רמאללה. מקצת הפליטים הועברו למחנות, ונערך מפקד לקביעת מספרם. תוצאותיו היו מוגזמות במידה ניכרת, שכן הנפקדים מסרו בכוונה מספר נפשות גדול כדי להגדיל את מנת המזון הזעומה הניתנת להם. "אחרים ניפחו את המספרים כדי לסחור במנות העודפות:

במחנה הפליטים שלידי תחנת המשטרה ביריחו התפקדו כ-3,000 פליטים בעוד שראש המחנה הגיש לשלטונות הלגיון רשימה של 10,000 פליטים שהתגוררו כביכול במחנהו. 7,000 המנות המיותרות היו נמכרות על-ידי ראש המחנה וחבר עוזריו באופן פרטי.¹¹⁵

נוסע ששב מעבר-הירדן סיפר כי "אחרי הרמאות שנתגלתה במסירת המספרים... **לצלב האדום** הונהג שהפליטים כולם עומדים בתור לקבלת מזונותיהם, ולא [רק] נציגי המשפחות".¹¹⁶ תופעה דומה היתה גם ברצועת עזה. לפי המפקד נמצאו ברצועה 54,000 בני המקום; 10,000 אנשים שגרו אי-פעם בעזה ושבו אליה לאחר תחילת המלחמה; 30,000 בדווים ו-165,000 פליטים. ואולם, "הואיל ועל-פי מפקד זה חולקו באחרונה כרטיסי המזון... יש להניח שאחוז מסוים של הפליטים רשמו את עצמם פעמיים, ולפיכך יש להפחית מהמספרים... אלפים אחדים".¹¹⁷ הגדרת המושג "פליט", שהיתה תנאי הכרחי לחישוב מספרם, עדיין לא נקבעה סופית ולא היתה מוסכמת בין האו"ם, שמימן את הסיוע, ובין **הצלב האדום**, שהושיט אותו בפועל. **הצלב האדום** הגדיר כ"פליט" אדם שאיבד את מקום מגוריו כתוצאה ממלחמה ונצרך לסיוע. האו"ם דרש להוסיף להגדרה את הכפריים שאדמותיהם נותרו בשטח ישראל ולכן איבדו את מקור פרנסתם. **הצלב האדום** התנגד:

במקרה שנכלול את תושבי הכפרים... ברשימת מקבלי המזונות תיהרסנה תוכניותיו של **הצלב האדום** והפליטים הזקוקים ממש לעזרה ונמצאים בחסות **הצלב האדום** יקופחו ממזונותיהם.

כאשר **הצלב האדום** קיבל על עצמו את הטיפול בפליטים בגדה המערבית, נעשה ניסיון נוסף לפקוד את הפליטים, מתוך מודעות לנסיבות בהן נקבע מספרם בעבר:

בראשית 1949, בעת שהוועדה [של **הצלב האדום**] נכנסה לפעולה בארץ-ישראל, כל ענייני המפקד היו בידי הערבים עצמם. כרטיסים רבים מזויפים נמסרו לאנשים באותו זמן ודבר זה הגדיל בהרבה את מספרם האמיתי. הוועד הערבי [ועד הסיוע שבראשו עמד סולימן טוקן] איבד את סמכויותיו בעת שהשלטונות של שכם לקחו לידיהם את שני אזורי הפעולה, ומאז נתקלה הוועדה בקשיים רבים. הרשימות של המפקד נעלמו והיה צריך להתחיל את העבודה מראשיתה. שירותי החלוקה המשיכו בחלוקת המצרכים לפי הצגת כרטיסי הוועד הערבי ושירות המפקד מצדו החיש את חקירותיו.

¹¹⁴ על טיפול **הצלב האדום** בפליטים, ועל ההסכמים בעניין זה עם האו"ם ועם הליגה הערבית, ראו: D. Junod, *The Imperiled Red Cross and the Palestine-Eretz-Israel Conflict, 1945-1952*, London 1996, pp. 259-267.

¹¹⁵ דו"ח של קוריס מ-19 בינואר 1949 ודו"ח של אברהם כהן מ-17 בפברואר 1949.

¹¹⁶ דו"ח של קוריס מ-26 במרס 1949.

¹¹⁷ דו"ח מ-6 באפריל 1949 שכותרתו "פרטים על מצב הפליטים בשטח הכיבוש המצרי".

הצלב האדום אמנם חילק כרטיסי מזון חדשים, אך חקירה העלתה שבין מחזיקי הכרטיסים בשכם היו גם תושבים מקוריים של העיר, אנשים אמידים שאינם זכאים לסיוע וכאלה שנרשמו בשמות מזויפים.¹¹⁸

הצלב האדום טען שתפקידו אמנם לסייע לשלטונות האזרחיים בפעולות הסעד שלהם למען הפליטים, אך אין באפשרותו לקבל את מלוא האחריות לפליטים או לסייע לכל העניים והנזרעים בגדה המערבית. הארגון חילק בארץ-ישראל הערבית 350,000 מנות מזון. ברשימותיו נמצאו אמנם למעלה מ-400,000 איש שטענו כי הם פליטים, ואולם "אין אף רשות ערבית המאמינה בקיומו של מספר כה גדול." אנשי הארגון בשטח ציינו את המספר הגדול של הזיופים והכפילויות והוסיפו כי נעשה מאמץ לחושפם ולבטלם.¹¹⁹

תוצאות המאמץ נכרו עד מהרה. **הצלב האדום** הפסיק לתמוך בחלק מן הפליטים ולקח מאלפים מהם את כרטיסי המזון. בהנחה כי בראשית פעולתו בריכוזי הפליטים הופצו כרטיסי מזון מזויפים רבים שניפחו את מספרם, הכריז **הצלב האדום** בדצמבר 1949 על מפקד חדש שנועד לתקן את הליקויים. במהלך המפקד נאספו כרטיסי המזון וחולקו חדשים במקומם. כרטיסיהם של תושבים מקומיים ושל פליטים בעלי אמצעים נפסלו, אולם גם הפעם לא הספיקו הפוקדים להגיע אל כל המחנות לפני שהצלב האדום סיים את תפקידו בטיפול בפליטים.¹²⁰

עם סיום המלחמה והתייצבות המצב נמצאו בארצות ערב, על-פי נתוניו של ארגוני הסיוע שעברו בירושה ל**צלב האדום**, 1,021,000 איש שהוגדרו על-ידם כפליטים. הגדרת המושג פליט היתה רחבה מאוד. היא הקיפה לא רק ערבים שברחו מן השטחים שבתחום ישראל, אלא גם ערבים אחרים שנעקרו מבתיהם עקב המלחמה (גם אם לא נמצאו בתחום ישראל) וכן כאלה שנשארו במקומותיהם אך המלחמה שברה את מטה לחמם, כגון תושבי כפרים לאורך הגבול שאדמותיהם נותרו בתחום ישראל. בהגדרה המצומצמת של המושג (בורחים בלבד) נכללו 765,000 איש, שהתפלגו כדלקמן: בגדה המערבית — 277,000; בעבר-הירדן — 80,000; ברצועת עזה — 164,000; בלבנון — 120,000; בסוריה — 77,000 ובישראל עצמה — 47,000.¹²¹

הצלב האדום ראה את תפקידו בטיפול בפליטים כזמני בלבד. במהלך ביקורה של **משלחת הסקר** באזור, ולקראת הדיון על המלצותיה בעצרת האו"ם, החלו אפוא המעצמות לדון על הקמת גוף חדש לטיפול בפליטים הפלסטינאים, בסמכויותיו, במינוי בעלי התפקידים המרכזיים בו ובזיקה בין הגופים שיעסקו בטיפול השוטף בפליטים לבין אלה שיפקחו על תוכניות הפיתוח המיועדות לשיקומם. הדיונים הסתיימו בהחלטת עצרת האו"ם על הקמת סוכנות הסעד והתעסוקה לפליטים של האו"ם — **ססו"ת** (United Nations Relief and Work Agency).¹²² למימון פעולות **ססו"ת** הוקמה תחילה קרן תרומות של המדינות החברות באו"ם, אך התרומות פיגרו אחר הצרכים וכעבור שנים מעטות הוחלפה הקרן במימון ישיר מתקציב האו"ם. **ססו"ת** החלה לפעול ב-1 במאי 1950

¹¹⁸ דו"ח של פקיד **הצלב האדום** לוועדת קלאפ על מפקד הפליטים בשומרון.

¹¹⁹ מכתב ג'יימס קיין מביירות אל מרכז **הצלב האדום** בג'נבה.

¹²⁰ דו"ח סופי של **הצלב האדום** מ-28 באפריל 1949 על המפקד בשומרון והנחיות לרישום הפליטים במפקד מ-17

בפברואר 1950.

¹²¹ סקירת **אגף החקר** מנובמבר 1949 על "סיכומי הוועדה הטכנית" (אמ"י, תיק 2447/16 חזן).

¹²² נוסח ההחלטה מ-9 בדצמבר 1949 שמור באמ"י, תיק 2451/13 חזן.

ועד סוף השנה ההיא סיפקה תעסוקה ל-25,000 פליטים, אך לא הצליחה לצמצם את מספרם של מקבלי התמיכה.¹²³

לעומת האומדן של ארגוני הסיוע, שהתבסס על חלוקת כרטיסי המזון, טענה ישראל, בהסתמכה על הנתונים הסטטיסטיים המנדטוריים, כי בתחום שליטתה חיו לפני המלחמה 727,000 ערבים. מהם נותרו בתחום המדינה או חזרו אליה עד סוף 1949 165,000 איש. לפיכך לא יכול היה מספר הפליטים, לטענתה, לעלות על 562,000. בהתחשב באבידות ובחזרתם של ערבים לא פלסטינאים מארץ-ישראל לארצות מולדתם, טענה ישראל, המספר אינו עולה על 520,000.¹²⁴ נתונה של ישראל אמנם לא היו שלמים, אך המספרים הרשמיים של ארגוני הסיוע היו, במקרה הטוב, מפוקפקים. **משלחת הסקר** אמדה את מספרם הכולל של הפליטים ב-774,000, ש-627,000 מהם היו זקוקים לסעד. **ססו"ת** טענה עם הקמתה שהמספר מתקרב ל-800,000 שכן יש להביא בחשבון את הריבוי הטבעי בקרב הפליטים. יחד עם זה הסכימו מוסדות האו"ם שרבים מאלה שטענו כי הם פליטים לא היו אלא עניים מקומיים שביקשו לקבל סיוע. מול נתונים אלה אמד משרד החוץ הישראלי בסוף 1950 את מספר הפליטים ב-600,000 בלבד, שרק 520,000 מהם באו מתחומי מדינת ישראל והשאר משטחים שנשארו בידי הערבים. על אלה היה צורך להוסיף את הפליטים "הפנימיים" שנותרו בתחומי ישראל.¹²⁵

מחלקת המזרח התיכון של משרד החוץ ביקשה מה**שב"כ** להפעיל את מקורותיו על-מנת להמציא הוכחות לזיופים במפקדי הפליטים שעליהם ביססה **ססו"ת** את חישוביה וידיעות על דרכי פעולתה של **ססו"ת** במחנות בכלל. המחלקה גם התעניינה בהלכי רוח בקרב הפליטים, בנטייתיהם להגר וביקשה דוגמאות להשתקמותם בכוחות עצמם או בסיוע המוסדות המטפלים בהם.¹²⁶ מחלקת המזרח התיכון הרבתה להשתמש בטענה שהאו"ם מגזים מסיבות שונות במספר הפליטים:

אפשר להוכיח בצורה מבוססת כי מספר הפליטים הערבים בעלי נתינות פלסטינית קטן בהרבה מ-880,000 ואינו עולה כנראה על 650,000. מספר "הפליטים" הנקוב על-ידי מוסדות האו"ם כולל ללא ספק רבבות שמות שאינם קיימים אלא על הנייר בלבד, וכן רבבות תושבים מקומיים המתירמים להיות פליטים ואמנם מוכרים על-ידי **אונרו"א**... כזכאים לקבל סעד.

לא הכול במשרד החוץ היו שלמים עם הטיעון ועם ביסוסו הסטטיסטי ומנכ"ל המשרד, ולטר איתן, גרס ש"אין להפריז בשימוש בארגומנט הזה."¹²⁷

כעבור שלוש שנים, בסוף 1952, תוקן החישוב הישראלי. על-פי החישוב המתוקן שערך הסטטיסטיקאי הלמוט מִיִּזְן, היה המספר המקורי של הפליטים שעזבו את תחום מדינת ישראל 630,000. לאחר השוואת מספר התושבים בכפרים שנותרו בשליטת ישראל ולא נוספו להם או נגרעו מהם פליטים, טען מיוזם שנתוני מפקד האוכלוסייה הערבית של ממשלת המנדט בשנת 1946 היו מוטים למעלה בשישה אחוזים. מספר הערבים בשטח מדינת ישראל לפני המלחמה היה,

¹²³ תזכיר המחלקה למוסדות בינלאומיים של משרד החוץ מ-26 בנובמבר 1950 על בעיית הפליטים הערבים והערות קומי בשוליו (אמ"י, תיק 2491/5 חץ).

¹²⁴ סקירת **אגף החקר** מנובמבר 1949 על "סיכומי הוועדה הטכנית" (אמ"י, תיק 2447/16 חץ).

¹²⁵ תזכיר המחלקה למוסדות בינלאומיים מ-26 בנובמבר 1950 על בעיית הפליטים (אמ"י, תיק 2491/5 חץ).

¹²⁶ מכתב מחלקת המזרח התיכון אל **השב"כ** מ-7 בספטמבר 1951 (אמ"י, תיק 2566/13 חץ).

¹²⁷ תזכיר מחלקת המזרח התיכון למחלקת האו"ם מ-24 באוקטובר 1951 והערות איתן בשוליו (שם, שם).

על-פי חישוביו, 670,000, ומהם נותרו במקומם 95,600, כך שמספר הפליטים עמד על 574,000. בתוספת הבדווים ופליטי ירושלים החדשה הוא העריכו ב-630,000. במספר זה נכללו גם כ-50,000 ערבים מן הארצות השכנות שבאו לארץ-ישראל למצוא בה עבודה ו-15,000 נשים מן הארצות השכנות שנישאו לפלסטינאים. לא נכללו בו המסתננים והחוזרים-באישור לאחר המלחמה, שהעלו את מספרם של ערביי ישראל בשנת 1951 ל-165,000 נפש.¹²⁸

באותה עת נרשמו 881,000 מקבלי קצבאות או מנות מזון **מסוכנות הסעד והתעסוקה** של האו"ם. **ססו"ת** עצמה הודתה "בריבוי הזיופים (כרטיסים כפולים, מתים ו'עניי העיר') ובקיום שיקולים מדיניים שלא לבדוק את הציציות של מקבלי פת-בג.¹²⁹ המחלוקת נותרה בעינה, והפער בין האומדנים התרחב עם השנים כתוצאה מן הריבוי הטבעי ותנועת ההגירה. בהיעדר מפקד-בסיס מוסמך של אוכלוסיית הפליטים לא ניתן להכריע בה. נקודת המוצא הסטטיסטית של האומדן הישראלי, מכל מקום, מהימנה יותר מזו של ארגוני הסיוע.

---

¹²⁸ סקירתו של מיוזם בנספח לחוברת של **מחלקת החקר** מ-22 בינואר 1952 על הפליטים בירדן (אמ"י, תיק 5566/4056).

¹²⁹ תזכיר של מרדכי קדרון, מנהל המחלקה למוסדות בינלאומיים במשרד החוץ, מ-6 בנובמבר 1952.